

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SEVİNC NAMİQ qızı MƏCİD

İNGİLİS DİLİNDƏ AQENTİV ŞƏKİLÇİLƏR İLƏ YARANMIŞ
LEKSİK VAHİDLƏRİN SİNTAKTİK VƏ SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

HSM - 060201 - Dilşünashq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

MAGİSTRİK DİSSERTASIYASI

Elmi rəhbər: _____

b/müə. L.M.Süleymanova

BAKİ – 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-6
I FƏSİL. MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI PROSESİNİN NƏZƏRİ-KONSEPTUAL CƏHƏTLƏRİ	
1.1. <i>Leksik və morfoloji yolla yaranan sözlər</i>	7-16
1.1. <i>Leksik və morfoloji yolla yaranan sözlər</i>	7-16
II FƏSİL. İNGİLİS DİLİNDƏ AQENTİV ŞƏKİLÇİLƏR İLƏ YARANAN LEKSİK VAHİDLƏR SƏNƏT VƏ PEŞƏ TERMINLƏRİNİN YARADICILARI KİMİ	
2.1. <i>İngilis dilçiliyində aqentiv şəkilçilər ilə yaranmış leksik vahidlərin tədqiqinə dair</i>	17-37
2.1. <i>İngilis dilçiliyində aqentiv şəkilçilər ilə yaranmış leksik vahidlərin tədqiqinə dair</i>	17-20
2.2. <i>İngilis və Azərbaycan dillərində aqentiv şəkilçilər vasitəsi ilə yaranmış sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlərin müqayisəli təhlili</i>	20-23
2.2. <i>İngilis və Azərbaycan dillərində aqentiv şəkilçilər vasitəsi ilə yaranmış sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlərin müqayisəli təhlili</i>	20-23
2.3. <i>Alınma sənət-peşə terminləri</i>	23-28
2.3. <i>Alınma sənət-peşə terminləri</i>	23-28
2.4. <i>İngilis dilində aqentiv şəkilçilər vasitəsilə yaranmış sənət-peşə terminlərinin işlənmə xüsusiyyətləri</i>	28-37
2.4. <i>İngilis dilində aqentiv şəkilçilər vasitəsilə yaranmış sənət-peşə terminlərinin işlənmə xüsusiyyətləri</i>	28-37
III FƏSİL. AQENTİV ŞƏKİLÇİLƏR VASİTƏSİLƏ YARANMIŞ LEKSİK VAHİDLƏRİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
3.1. <i>Sənət və peşə adlarının struktur xüsusiyyətləri</i>	38-56
3.1. <i>Sənət və peşə adlarının struktur xüsusiyyətləri</i>	38-45
3.2. <i>Müasir ingilis dilində aqentiv şəkilçilərlə əmələ gəlmiş sənət-peşə terminlərinin yaranma yolları</i>	45-49
3.2. <i>Müasir ingilis dilində aqentiv şəkilçilərlə əmələ gəlmiş sənət-peşə terminlərinin yaranma yolları</i>	45-49
3.3. <i>Müasir ingilis dilində sintaktik üsulla yaranan aqentiv mənalı leksik vahidlər</i>	49-56
3.3. <i>Müasir ingilis dilində sintaktik üsulla yaranan aqentiv mənalı leksik vahidlər</i>	49-56
NƏTİCƏ	57-60
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	61-65

GİRİŞ

Bu magistrlik dissertasiyası müasir ingilis dilinin ümumi leksikası fonunda xüsusi bir qat təşkil edən aqentiv şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlmiş leksik vahidlərin elmi cəhətdən araşdırılmasına həsr edilmişdir. Burada ədəbi dilin inkişafı və sabitləşməsi ilə tam səsleşən, onun daxili inkişaf qanunları və normaları əsasında konkret dil vahidi kimi formalaşan, ümumiyyətlə, leksik-semantik sistemin çox maraqlı layını təşkil edən aqentiv şəkilçilərlə yaranmış leksik vahidlərin, onların tərkib hissəsi olan sənət-peşə terminlərinin linqvistik baxımdan təhlil olunması nəzərdə tutulmuşdur.

Mövzunun aktuallığı. Aqentiv şəkilçilərlə yaranmış leksik vahidlər, onların əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri müasir ingilis dilində diqqəti cəlb edən, lakin bu vaxta qədər xüsusi tədqiqat obyektı olmayan ən aktual elmi-tədqiqat mövzularından biridir.

Aydındır ki, bu yolla yaranmış terminlər qeyd etdiyimiz kimi ictimai-tarixi inkişafın məhsuludur. Onlar keçmişin ad izlərini hişf edib müasir dövrə kimi gətirən tarixin canlı şahidləri-real dil faktları-leksik vahidlərdir. Ona görə də ingilis dilinin lüğət tərkibində müəyyən yeri olan aqentiv şəkilçilərlə yaranmış terminlərin leksikoloji baxımdan araşdırılması, semantik-struktur təhlili ingilis dilçiliyinin ən aktual məsələlərindəndir və onun elmi tədqiqata ehtiyacı vardır.

Aqentiv mənəli terminologiyanın tərkib hissəsi olan sənət-peşə adları bu vaxta qədər müqayisəli şəkildə tədqiq olunmamışdır, yalnız peşə leksikasının tərkibində öyrənilmişdir.

Aqentiv şəkilçilərlə yaranmış leksik vahidlər və onların ifadə etdikləri sənət-peşə terminləri ilə bağlı mürəkkəb problemlər bir daha sübut edir ki, onların hərtərəfli tədqiqi aktual bir mövzu kimi həllini gözləyir. Terminologiyanın zənginləşməsində xüsusi əhəmiyyəti olan sənət və peşə adları leksikası və onun inkişaf yolları müstəqil mövzu kimi müxtəlif sistemli dillərdə tədqiqat obyektı olmamışdır. Müxtəlif sənət-peşə sahəsi ilə əlaqədar olan terminlərin dilçilik baxımından öyrənilməsi dilçiliklə istehsal sahələrinin genişlənməsi və çoxsahəli sənət-peşə terminlərinin dilçilik süzğəcindən keçirilməsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Tədqiqatın öyrənilmə dərəcəsi. Hər bir dilin lüğət tərkibinin hissəsini aqentiv şəkilçilərlə yaranmış leksikası və peşə leksikasının da müəyyən sahəsini sənət-peşə sözləri təşkil edir.

Aqentiv mənalı terminlər öz spesifik məna xüsusiyyətlərinə görə ümumi sözlərdən fərqlənsə də, formasına, leksik-qrammatik cəhətlərinə görə onlarla eyniyyət təşkil edir. Bu terminlər hər iki dildə bütün leksik-qrammatik və digər dil normaları əsasında formalaşırlar.

Leksikologiyanın əsas obyektlərindən biri olan aqentiv şəkilçilərlə yaranmış leksik vahidlər dilçilikdə hələ də tam şəkildə öz həllini tapmamışdır. İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilinin leksikasından bəhs edən mənbələrdə bu məsələyə az yer verilmişdir.

Aqentiv leksika sahəsində dilçilik elminin qarşısında başlıca olaraq aşağıdakı məqsəd və vəzifələr bir problem kimi qalmaqdadır.

1. Dilin tarixi leksikologiyasını yaratmaq. Burada dilin leksik üsürlərini mənşəcə düzgün təsnif etmək, ayrı-ayrı sözlərin, o cümlədən aqentiv yolla yaranmış sözlərin etimologiyasını izah etmək.
2. Dilin geniş təsviri leksikologiyasını hazırlamaq. Bu leksikologiyada dilin əsas leksik hadisələrini açmaq və leksik tərkibin müasir inkişaf səviyyəsini göstərmək.
3. Dilin müqayisəli leksikologiyasını tədqiq etmək. Burada ayrı-ayrı leksik vahidləri müqayisəli şəkildə öyrənmək. Qohum dillərin leksik tərkibini müqayisə etmək. Burada dillərin qohumluğunu, bir mənbədən törənilib-törəmədiklərini müəyyənələşdirmək.

Dil təşəkkül tapmağa başladığı vaxdan onun leksik tərkibi də formalaşmağa başlayır. Leksik tərkibə daxil olan sözlər, o cümlədən aqentiv şəkilçilərlə yaranmış sözlər mənşələrinə görə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, onların dildə yaranma, yaxud dilə daxil olan tarixi eyni zamanda deyil, müxtəlif dövrlərə təsadüf edir.

Onu da deyək ki, aqentiv şəkilçilərlə yaranmış sözlərin yaranma tarixi bəşəriyyətin yaranma tarixi qədər qədimdir. Lakin onların linqvistik baxımdan tədqiqi son onilliklərin məhsuludur. Bu kimi leksik vahidlər müxtəlif ictimai-siyasi formasiya-

larda insanların əsas fəaliyyət prosesləri ilə əlaqədar yaranmış, xalqın tarixi, adət-ənənələri, məişəti, həyat tərzini, estetik və etnik görüşləri əks etdirmək məsələsini əhatə etmişdir. Aqentiv mənəli leksik vahidlər xalqların tarixi, dillərin zənginləşməsi, inkişaf etməsi tarixi ilə sıx bağlıdır, çünki müxtəlif əmək sahələri və bunlarla əlaqədar olaraq yaranan müxtəlif əmək alətləri və onların adlandırılması aqentiv yolla yaranmış leksikanın meydana gəlməsinə təkan verirdi. İnsanların həyat tərzini inkişaf etdikcə, iqtisadi-ictimai formasıyalar bir-birini əvəz etdikcə müxtəlif sənət və peşə sahələri yaranır və inkişaf edirdi.

Aqentiv mənəli leksika cəmiyyətin, ictimai həyatın ümumi qanunları ilə idarə olunan iqtisadiyyat, mədəniyyət, elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq dildə ən çox törəyən və artan, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən dil vahidləridir. Bu dil vahidləri iqtisadi və mədəni yüksəlişlə bağlı olaraq ildən ilə çoxalır və yayılır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Magistrlik dissertasiyasının yazılmasında əsas məqsəd insanın əmək fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqədar olan sənət-peşə terminlərinin həddlərini müəyyənləşdirmək, bu terminlərin əmələ gəlməsində aqentiv şəkilçilərin rolunu aydınlaşdırmaq, həmin söz qruplarını faktlar əsasında tədqiq etmək, onların yollarını, leksik-semantik və struktur xüsusiyyətlərini araşdırmaq, təhlil etmək, linqvistik qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Burada həm də aqentiv şəkilçilərlə yaranmış sözlərin formalaşması, inkişafı, dilin zənginləşməsində daldaxili və dilxarici amillərin rolu haqqında izahat öz əksini tapmışdır.

Buna görə də elmi və bədii ədəbiyyatdan, müxtəlif qəzet və jurnallardan, lüğətlərdən seçilmiş dil faktları tədqiqatda öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji bazası. İngilis dilinin leksikologiyası sahəsini dissertasiyada bir obyekt kimi, lüğət tərkibindəki aqentiv şəkilçilər vasitəsi ilə yaranmış leksik vahidlərin toplanması onların dilin leksik sistemində yerləşdirilməsi, təsnif edilməsi, semantik-struktur baxımdan səciyyələndirilməsi isə bir predmet kimi seçilmişdir. Mövzu ümumi dilçilik aspektində elmi üslubda işlənmişdir.

Bu sahəyə aid bir nüçə məqalə yazılsa da, öz spesifik xüsusiyyətləri ilə bütün digər məsələlərdən fərqlənən bu kimi leksik vahidlər ilk dəfə olaraq ingilis və Azərbaycan dillərində tədqiqata cəlb olunmuşdur. Magistrlik dissertasiyasında bu yolla

yanarmış terminlərin tədqiqi ilə əlaqədar olaraq irəli sürülən mülahizələr iki müxtəlif sistemli dilin materiallarına əsaslandırıldığından dilçilik üçün yenidir. Aqentiv şəkilçilərlə yanarmış terminlərin şəkildə Azərbaycan dili ilə tədqiqi işin elmi dəyərini artırır.

Tədqiqatın elmi və praktik əhəmiyyəti. Magistrlik dissertasiyasında aqentiv şəkilçilər vasitəsi ilə yanarmış leksik vahidlərin əmələ gəlməsinin qanunauyğunluqları konkret faktlarla əsaslandırılır. Tədqiqat işində irəli sürülən mülahizələr müasir dil səviyyəsində termin təliminin daha da dərinləşdirilməsində müəyyən nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Bu dildə termin anlamı ifadə edən sözlərin yanarmasının qanunauyğunluqları nəzəri planda öyrənilmişdir.

İşin təcrübi əhəmiyyəti ondadır ki, aqentiv mənalar termin yaradıcılığı planında sənət və peşə sözlərinə dair elmi və praktiki biliklər daha da artır. Magistrlik dissertasiyasının başqa praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, belə bir tədqiqat aqentiv mənə ilə sənət-peşə terminlərinin sistemləşdirilməsinə və lüğətlərin tərkibində onların düzgün istifadə edilməsinə kömək edəcəkdir.

İşin aprobasiyası.

Magistrlik dissertasiyasına dair kafedra iclaslarında və habelə dekanlıqda hesabatlar verilmiş, iş barədə vaxtaşırı məlumat verilmiş, magistrlik dissertasiyası üzrə 2 elmi məqalə çap etdirilmişdir.

İşin struktur və həcmi. Magistrlik dissertasiyası giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 65 səhifədən ibarətdir.

I FƏSİL

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI PROSESİNİN NƏZƏRİ-KONSEPTUAL CƏHƏTLƏRİ

1.1. Leksik və morfoloji yolla yaranan sözlər

Dilin xarakterik əlamətlərindən biri onun insanlar arasında ünsiyyət və fikir mübadiləsi vasitəsi olmasıdır. Ona görə də dil insan cəmiyyətinin inkişafına xidmət edən başlıca amillərdən biridir. Dildə mövcud olan bütün əlamətlər, xüsusiyyətlər, məna rəngarəngliyi, sözlərin zənginliyi və müxtəlifliyi onların dəyişməsinə, formalaşmasına, onların əlaqə və münasibətlərinə xidmət edən bütün dilin ünsürləri təfəkkürlə bağlı olub, onun fəaliyyətinin göstəricilərdəndir.

İngilis dilində söz yaradıcılığı dilçilik elminin ayrıca mövzusu olaraq tədqiq edilmişdir. Söz yaradıcılığı termini ilkin mənada dildə yeni sözlərin daimi yaranma prosesini ifadə etmək məqsədilə işlədilir. Dil daim tərəqqi və inkişafdadır. Buraya müəyyən dil prosesləri, o cümlədən dildə yeni leksik vahidlərin yaradılması prosesi daxildir. Bu proses dildə **“söz yaradıcılığı”** termini adını almışdır.

“Söz yaradıcılığı” termini özünün ifadə etdiyi ikinci mənada dilçilik elminin bir bölməsinin adını daşıyır və dilçilik elminin bu bölməsi leksik vahidlərin yaranma prosesini tədqiq edir.

Söz yaradıcılığı müstəqil bir predmet kimi yalnız son illərdə dilçiliyin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bir sıra dilçi alimlərin rəyinə görə söz yaradıcılığı yalnız o əsasda müstəqil tədqiqat obyektinə çevrilir ki, onun tədqiqat obyektini mövcud olan dil hadisələrinin sistem halına salmasını nəzərdə tutur, dildə olan, bir-birindən fərqlənən digər dil sistemlərini öz dil materialları ilə onlar arasında olan spesifik münasibətləri tədqiq edir, yaradıcı sözlərlə bağlı olan üsul və vasitələri bütövlükdə öyrənir.

Baxmayaraq ki, söz yaradıcılığı dilçilik elmində müstəqil bir sahə hesab edilir, onu dilçiliyin digər aspektləri olan leksikologiya, morfolojiya və sintaksisdən ayrı təsəvvür etmək olmaz. Akademik V.V.Vinoqradov (32, s.48), E.S.Kubryakova (40, s.350) və başqalarının elmi əsərlərində söz yaradıcılığının dilin digər aspektləri

ilə qarşılıqlı əlaqəsi haqqında geniş məlumat verilmişdir. Məsələn, F.S.Kubryakovanın fikrinə görə “söz yaratmaq prosesinin əsas mahiyyəti yeni adların, vahidlərin meydana çıxması deməkdir və tezliklə belə adlar sözlərə çevrilir. Sözyaratma terminin sözün həqiqi mənasında söz yaradıcılığı prosesinin adlandırılması mənasında çıxış edir” (41, s.356).

Söz yaradıcılığının əsas vasitəsi dilin inkişaf prosesində yaranan yeni leksik vahidlərin formal, semantik, genetik və dildə olan digər qanunauyğunluqlarını və özünəməxsus cəhətlərini meydana çıxarmaqdan ibarətdir. Qrammatik yolla düzələn leksik vahidlər ayrı mənalar bildirməklə yanaşı, bu və ya digər dildə onların yaranmasında dilin müxtəlif aspektlərinin – dilin fonetikasının, leksikasının və qrammatikasının oynadığı rolu müəyyənləşdirmək, bu və ya digər dillərə xas olan xarakterik xüsusiyyətləri meydana çıxarmaq işinə xidmət edir ki, bu da fikrimizcə, dillərin tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yaradıcı sözün strukturu və mənası sözyaradıcı mənbələrin və vasitələrin bazası əsasında formalaşır. Forma ilə məzmunun vəhdəti həm struktural, həm də semantik cəhətdən vahid bir quruluş kimi meydana çıxır. Söz yaradıcılığı üsulundan asılı olaraq sözyaradıcı mənalarda özlərinin spesifik cəhətləri münasibətlərdə xarakterik cəhətlərdən biri hesab edilir. Söz ilkin mənası ilə yaranmış söz arasında olan törəmə əlaqələrinin mövcudluğu ilkin mənasından tutmuş sözün yaranmasına qədər onu izah etməyə imkan yaradır və sözün real mənasını açmağa kömək edir.

Söz yaradıcılığı prosesinin dəqiq aşkara çıxarılması bizə imkan verir ki, sözyaratma aktının digər morfoloji cəhətlərdən fərqli xüsusiyyətlərini meydana çıxaraq.

Söz yaradıcılığının məzmunlu vəhdəti son zamanlar dilçi alimləri özünü cəlb etmişdir, çünki, elə proses ola bilməz ki, orada söz yaradıcılığı öz məzmununa görə morfoloji cəhətlərdən fərqlənməmiş olsun. Sözyaradıcı vasitələrin mənalara ilə strukturları ümumi əsaslarla – sözyaradıcı vasitənin imkanları əsasında formalaşır. Bir çox dilçilər cəhd etmişlər ki, forma və məzmun arasındakı münasibətlərdə məzmun anlayışına üstünlük versinlər. Məsələn, akademik L.V.Şerba təklif edirdi ki, formanı paralel olaraq məzmunla birgə tədqiq etmək lazımdır. Semantika söz yaradı-

cılığı ilə üzvi şəkildə bağlıdır, çünki söz yaradıcılığının əsas funksiyalarından biri sözlərin öz mənalarının və ya mənə çalarlarının yaranmasından ibarətdir (57, s.96).

Yeni leksik vahidlərin meydana gəlməsi xüsusi bir sözyaradıcı model vasitəsilə həyata keçirilir. Belə bir sözyaradıcı model uzunmüddətli tarixi bir prosesin nəticəsidir. Söz yaradıcılığının əsas gücü onun məhsuldarlığı ilə ölçülür. “söz yaradıcılığının məhsuldarlığı” termini dildə tez-tez derivasiya (törəmə) termini ilə ifadə olunur. Törəmə münasibətlərinin iki vacib cəhəti vardır.

Bu cəhətlər forma etibarilə məhsuldarlıqdan və mənə etibarilə motivləşmədən ibarətdir. Söz yaradıcılığında forma və məzmunun vəhdəti dilçilikdə yeni bir anlayış kimi qəbul edilir. Çünki söz yaradıcılığının özü müstəqil linqvistik elm sahəsi kimi gec meydana gəlmişdir.

Yeni leksik vahidlərin yaranma xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqları söz yaradıcılığı prosesinin təhlili vasitəsilə müəyyən edilir. Bu təhlil özündə morfoloji, semantik, genetik və funksional cəhətləri əks etdirir. Sözyaradıcı münasibətlər iki tip şəkildə mövcud olduqları üçün (formal və semantik) sözyaradıcı təhlil morfoloji struktural şəkildə aparılır. Etimoloji (genetik) təhlil o vaxt ehtiyac duyulur ki, tədqiqat diaxronik planda aparılan və eyni zamanda söz yaradıcılığının struktural-semantik təhlilinin sinxron təhlili tələb edilsin.

Sözyaratma prosesinin təhlili törətmə münasibətlərindən başlayır və yaradıcı sözün formal, semantik xüsusiyyətlərinin təyin edilməsi ilə başa çatır. Söz yaradıcılığı prosesində formal cəhətdən semantik qruplaşmalar yaranır. Onlar həm sözyaradıcı konstruksiyalarla, həm də yaranmış vahidlərlə eyni dərəcədə əlaqədə olur, yəni sözyaradıcı vasitələr dedikdə affikslər, söz yaradıcı elementlər və sözlərin kökləri arasında olan münasibətlər nəzərdə tutulur.

Söz yaradıcılığı prosesində sözyaradıcı prosesin təyin olunması böyük əhəmiyyətə malikdir. İngilis dilində bir çox tədqiqatçı alimlər söz yaradıcılığı vasitələrindən danışarkən morfoloji vasitələri əsas görürlər. Şübhəsiz ki, morfoloji cəhətlər olmadan söz yaradıcılığı prosesini təsəvvür etmək olmaz.

Müasir ingilis dilində xeyli sayda affikslər vardır ki, onlar ingilis dilinin özünə məxsus olan həm də digər dillərdən alınmaqla iki qrupa bölünürlər. Lakin özünə-

məxsus olan şəkilçilər alınma şəkilçilərdən daha məhsuldardır. Dildə söz yaradıcılığı yalnız bu üsulla bitmir. Söz yaradıcılığında sintaktik yoldan da istifadə olunur. Amma sözlərin leksik yolla əmələgəlmə prosesi sözlərin morfoloji və sinraktik yolla əmələgəlmə prosesindən öz sadəliyi ilə fərqlənir. Lakin zahirən sadə görünən bu yol həqiqətdə daha mürəkkəb olub, dərin tədqiqata ehtiyac olan yollardan biridir.

Söz yaradıcılığının bu kimi çoxsahəli təhlili bu və ya digər dil üçün xas olan və yeni leksik vahidlərin yaradılması üçün ümumi mənə kəsb edən cəhətlərin proqnozlaşdırılmasını təmin edə bilər. Eyni zamanda söz yaradıcılığı sözlərin həm formal, həm də məzmun etibarilə necə formalaşmasını, sözdən necə istifadə etmək prinsiplərini müəyyən edir. N.M.Şanskinin fikrinə görə mahiyyət etibarilə söz yaradıcılığı məhz sözün necə əmələ gəlməsi deməkdir. İstər birbaşa, istərsə də dolayısıyla ayrı-ayrı sözlər üçün xas olan mövcud struktur tipləri öz qüvvəsini saxlayır və söz yaradıcılığı dedikdə ayrı-ayrı hazır sözlərin necə yeni mənalar kəsb etməsi nəzərdə tutulur (57, s.25).

Yaradıcı sözün strukturu və mənası sözyaradıcı mənbələrin və vasitələrin bazası əsasında formalaşır. Forma və məzmunun vəhdəti həm struktural, həm də semantik cəhətdən vahid bir quruluş kimi meydana çıxır. Sözyaradıcı elementin mənası və strukturu ümumi əsaslarla-yaradıcı sözün və ya sözün ekvivalentinin aid olduğu əsaslarla formalaşmasıdır.

Sözün struktur cəhətləri tədqiq edərkən yaradıcı sözlərin iki yarımqrupa bölündükləri meydana çıxır: sözyaradıcı elementlərin formal əlamətlərinə görə bölgüsü və ya belə elementlərə malik olmayanlar. Birinci qrupa aid olan yaradıcı söz modellərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Affiksəl törəmələr (sözün affikslər əsasında formalaşması);
2. Mürəkkəb sözlər (iki və daha artıq müstəqil dil elementlərinin birləşməsi nəticəsində formalaşan söz, söz birləşmələri, söz kökləri);
3. Qarışıq birləşmə (ön və son şəkilçiləri və mürəkkəb yaradıcı sözlər vasitəsilə formalaşan sözlər);
4. Abreviaturalar və ya mürəkkəb sözlərin qısaldılmış törəmələri:

İkinci qrupa aid yaradıcı söz birləşmələrində isə xüsusi sözyaradıcı əlamətlər iştirak etmir. Söz yaratma nöqtəyi nəzərdən onlar üzvlənə bilmirlər və bir növ bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinə keçmiş vahidlər kimi çıxış edirlər. Onlar köklərin bir və ya bir neçə fonoloji komponentləri əsasında formalaşırlar.

Dilçilikdə bu daxili fleksiya, səslərin dəyişməsi və s. adlar şəklində təqdim olunur. Onları şərti şəkildə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Konversiya edilmiş sözlər;
2. Substantivləşmə nəticəsində və digər nitq hissələrinə uyğunlaşma nəticəsində yaranmış sözlər;
3. Kök və şəkilçilərin birləşməsi nəticəsində və fonoloji qruplaşmalar nəticəsində yaranmış birləşmələr;
4. Sözdəyişdirici göstəricilərin nəzərə alınmaması yolu ilə əmələ gəlmiş birləşmələr (dilçilikdə bunu adətən “**əks söz yaradıcılığı**” adlandırırlar).

Söz yaradıcılığı üsulundan asılı olaraq sözyaradıcı mənaların özlərinin spesifik cəhətləri sözyaradıcı münasibətlərdə xarakterik cəhətlərdən biri hesab edilir.

Artıq yaranmış sözü tədqiq edərkən biz bununla sözyaradıcı modelləri, söz yaradıcı mənayı, sözyaradıcı və yaradılan leksik vahid arasında mövcud olan semantik əlaqə formasını aşkara çıxarıb və sözün yaradılmasındakı qanunauyğunluqları müəyyənənləşdiririk. Söz yaradıcılığı prosesində sözyaradıcı sözün təyin edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Yaradıcı söz dil vahidlərinin struktural, semantik cəhətlərini özündə birləşdirən mürəkkəb bir quruluşdur. Yaradıcı sözə bütün affiksial və törəmə birləşmələr, abreviaturalar (qısaltmalar), mürəkkəb sözlər və sözyaradıcı konstruksiyaların digər tipləri daxildir. Yaradıcı sözün strukturu və mənası sözyaradıcı mənbələrin və söz yaradıcı vasitələrin bazası əsasında formalaşır. Forma və məzmunun vəhdəti həm struktural, həm də semantik cəhətdən vahid bir quruluş kimi meydana çıxır. Söz ilkin mənası ilə yaranmış söz arasında olan törəmə əlaqələrinin mövcudluğu ilkin mənasından tutmuş sözün yaranmasına qədər onu izah etməyə imkan yaradır və sözün real mənasını açmağa kömək edir. Söz yaradıcılığı prosesinin mənasının dəqiq aşkara çıxarılması sözyaratma aktının digər morfoloji cəhətlərdən fərqli xüsusiyyətlərini meydana çıxarır. Sözyaradıcı mənalar özündə elə bir ümumi cəhəti əks etdirir

ki, bu, sözün ilkin mənası ilə yeni yaranmış söz arasında olan semantik münasibətlərlə ölçülür.

Məsələn, **doctor** (n) sözünün yeni söz yaranma münasibətinin nəzərə alsaq görürük ki, sözün sözyaradıcı mənası sözün ilkin mənasından o qədər də uzaqlaşma bilmir. Yəni **doctor** (n) həkim – **doctor** (v) həkimlik etmək.

İngilis dili üçün belə bir cəhət xarakterikdir ki, söz yaradıcılığı prosesində sözyaradıcı elementlər müstəqil sözlərin bir-birilə birləşməsi nəticəsində meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən elementlər ayrı-ayrılıqda kifayət qədər şəffaf mənalara malikdir.

Söz yaradıcılığı prosesində qrammatik xüsusiyyətlər, yəni nitq üzvlərinə görə üzvlənmə, qrammatik affikslər vasitəsilə sözlərin yaranması müəyyən rol oynayır. Müasir ingilis dilində bir çox tədqiqatçı alimlər ənənəvi söz yaradıcılığı vasitələrindən danışarkən morfoloji vasitələri əsas götürürlər. Yuxarıda deyilənlərdən də belə məlum olur ki, affikslər vasitəsilə söz yaradıcılığı qrammatik bir funksiya kimi daha geniş yayılmışdır.

Söz yaradıcılığında bir qrammatik funksiya kimi affikslərin əhəmiyyətindən danışarkən ayrı-ayrılıqda prefiks və suffikslərdən də danışmaq yerinə düşərdi, çünki bir qrammatik funksiya olaraq söz yaradıcılığında onların hərəsinin öz rolu vardır. Bəzi dilçilər prefiksləri (ön şəkilçiləri) söz yaradıcılığının sintaktik üsuluna, digərləri isə onu derivativ (törəmə) üsuluna aid edirlər. Prefiks vasitəsilə yaranan sözlər, suffiks vasitəsilə yaranan sözlərdən onunla fərqlənir ki, prefikslər suffikslərlə əks mövqedə dayanır, əksər hallarda prefikslər vasitəsilə yaranan sözlər yeni nitq hissəsi törətmirlər və məhz buna görə də prefikslərin bu xüsusiyyətləri onların özünəməxsus bir cəhəti kimi də qeyd edilir.

Müasir ingilis dilində xeyli sayda affikslər vardır ki, onlar ingilis dilinin özünə məxsusdur, həm də digər dillərdən alınma affikslərdir. Akademik V.V.Vinoqradov affikslərdən danışarkən qeyd edirdi ki, bu və ya digər nitq hissəsini yaratmış affiks öz affiks funksiyasını itirir və yalnız lazım gələrsə həmin affiks qoşulduğu sözdən ayrılmaq imkanını öz əlində saxlayır (33, s.42).

Affiks ilə mürəkkəb sözlərin komponentliyi arasında olan fərq haqqında V.V.Yartseva haqlı olaraq qeyd edir ki, morfolmlərin affikslərlə məhdudlaşmalarına baxmayaraq onların eyni sinfə aid olan nitq hissələrində işlədilməsi köklü morfevlərə nisbətən daha yüksəkdir. (58, s.61-32). İstənilən affiksli morfem xeyli miqdarda çoxsaylı köklü morfevlərlə bir birləşmə daxilində işləyə bilərlər. Halbuki, köklü morfevlər digər morfevlərə çox məhdud şəkildə birləşə bilirlər.

İngilis dilində bütövlükdə mövcud olan və onun lüğət tərkibini təşkil edən affikslərin böyük əksəriyyəti digər dillərdən alınmış elementlər hesabına yaranmışdır.

Azərbaycan dilini ingilis dili ilə müqayisə etsək göstərir ki, söz yaradıcılığında morfoloji yolla iştirak edən şəkilçilər, sözdən ayrılıqda işlənməmək, təklikdə bir-bir leksik vahid olmamaq və sözlərlə bitişik yazılmaq etibarilə ümumi xarakterə malikdir. Lakin funksiya etibarilə onların müxtəlif qruplara ayrıla bildiklərini dərhal hiss etmək mümkündür.

Beləliklə, ingilis və Azərbaycan dilləri üzrə sözyaradıcılığı haqqında deyilmiş nəzəri mülahizələri araşdırarkən bizə aydın olur ki, İngilis və Azərbaycan dillərinin müxtəlif sistemli dil qruplarına aid olmalarına baxmayaraq söz yaradıcılığı haqqında irəli sürülən maddələr ümumi spesifik cəhətlərə malikdir. Belə ki, dildə sintaktik əlamətləri morfoloji əlamətlərdən, semantik cəhətləri isə qrammatik cəhətlərdən təcrid edilmiş şəkildə öyrənmək mümkün deyildir. Forma etibarilə söz yaradıcılığı prosesi bu və ya digər bir dillər üçün müxtəlif olsa da, məzmun etibarilə eyni olur.

Hər hansı bir dilin lüğət tərkibinin, o cümlədən sənət və peşə leksikasının zənginləşməsində dilin daxili imkanları əsas rol oynayır. Çünki xalqın, cəmiyyətin şüurunun inkişaf etməsi, ümumi intellektual səviyyəsinin yüksəlməsi və s. bu kimi hallar dilin lüğət tərkibinin durmadan dəyişməsinə və zənginləşməsinə səbəb olur. Hər hansı bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün iki əsas mənbə mövcudur.

Dilin öz milli bazası və başqa dillər. Dilin öz milli bazası hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi daha mütərəqqidir. Dilin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsində aşağıdakı yollardan istifadə olunur:

Bu yolla zənginləşmə prosesində dilin daxili, özünəməxsus sözləri hazır şəkildə lüğət tərkibinə keçir və həmin mənalarda işlənir.

Ümumxalq danışiq dili və onun müxtəlif sözdüzəltmə vasitəsi istər dilin tarixi inkişafı prosesində, istərsə də müasir dildə yeni sözlərin yaranmasında əsas olmuşdur. Burada ümumxalq danışiq dili ədəbi dilin inkişafı üçün başlıca mənbədir. Ümumxalq danışiq dilindən qidalanmayan və onun hesabına zənginləşməyən hər hansı bir ədəbi dil nəticə istifadədən qalar. Aydın ki, ədəbi dildə bir çox yeni, siyasi, ictimai, elmi, tarixi terminlər yaradılarkən birinci növbədə ümumxalq dilin xəzinəsinə və onun zəngin sözdüzəltmə vasitələrinə müraciət edilir. Məsələn, ingilis dilində **methodist**, **dispetçer**, **idmançı**, **reportyor** və s. bu kimi sözlər məhz bu əsasda yaranmışdır.

Hər bir dilin tarixi, onun inkişafı, o dili yaradan və o dildə danışan xalqın inkişaf tarixi ilə bağlıdır. Dilin daxili inkişaf qanunları, xüsusən onun ən çox müstəqillik, sabitlik, xəlqilik tələb edən əsas lüğət fondu və sözdüzəltmə qaydaları da xalqın tarixi ilə əlaqədar yaranır.

Araşdırılan dilin lüğət tərkibində başlıca leksik təbəqə dilin öz sözləridir. Bu təbəqənin əsas əlamətləri onun uzun əsrlər boyu yaşaması, sabitliyi, xəlqiliyi və lüğət tərkibinin inkişafı üçün baza olmasıdır. Müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin əsasını onun öz sözləri təşkil edir. Qədim zamanlardan başlayaraq dilin bu leksik təbəqəsi müstəqil inkişaf yolu keçmiş, ədəbi dilin lüğət tərkibinin artıb zənginləşməsində əsas mənbə olmuşdur.

Bu əsasda yaranan sözlər həm keyfiyyət, həm də məzmun etibarilə alınma sözlərdən üstündür. Ümumxalq danışiq dilindən alınmış sözlər həm klassiklərin əsərlərinin dilində, həm də müasir ədəbi dildə işlənir. Müəyyən bir dilin söz ehtiyatından istifadə etməklə yeni hadisə, anlayış və dəyişmələri ifadə etmək üçün başlıca yol dildə tarixən mövcud olan sözdüzəltmə formalarına əsaslanıb, dilin tarixi inkişaf qanunlarına uyğun surətdə yeni sözlər yaratmaqdır.

Leksik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada yeni əmələ gələn leksik vahidlər (sözlər) əsasən hazır bir şəkildə dilə daxil olur və ya əmələ gələn hər hansı bir leksik vahid onun törətdiyi ilkin mənşəyindən öz

məzmunu və hətta forması etibarilə uzaqlaşır, yeni məzmun, yeni formalı müstəqil bir söz kimi təşəkkül tapır.

Söz yaradıcılığı prosesində qrammatik xüsusiyyətlər, yəni nitq hissələrinə görə üzvlənmə, qrammatik transformasiya yolu ilə bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinə keçmə, qrammatik affikslər vasitəsilə yeni sözlərin yaranması və s. vasitələr söz yaradıcılığı prosesində müəyyən rol oynayır. İngilis dilində bir çox tədqiqatçı alimlər ənənəvi söz yaradıcı vasitələrdən danışarkən morfoloji vasitələri əsas götürürlər.

Müasir ingilis dilində sözün morfoloji forması dörd üsulla düzəlir.

1. Sintetik üsulla, yəni sözə əlavə etmək;
2. Analitik üsulla, yəni sözün əvvəlinə köməkçi söz artırmaqla;
3. Kökdəki səsin dəyişməsi ilə;
4. Suppletiv üsul.

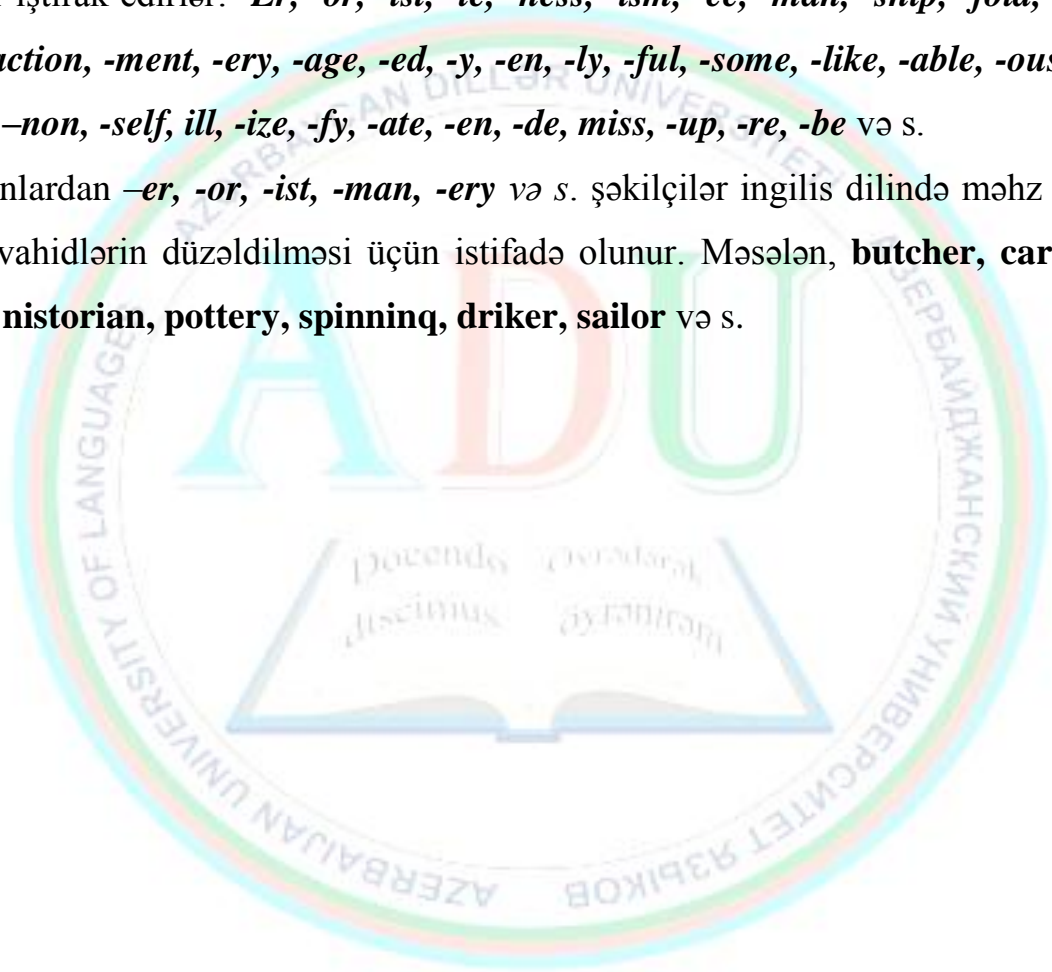
Aqentiv leksik vahidlərin zənginləşməsində dilin sözdüzəldici şəkilçilərinin xüsusi rolu var. Çünki bu şəkilçilər vasitəsilə bir sözdən bir neçə söz yaratmaq mümkündür. Müasir ingilis dilində morfoloji yolla yaranan sözlər həmin dilin sözdüzəldici şəkilçiləri vasitəsilə formalaşır. Bu şəkilçilər bu və ya digər nitq hissəsinə əlavə edilməklə onlara təsir edərək, bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi əmələ gətirir.

İngilis dilində xeyli sayda affiks vardır ki, onlar həm ingilis dilinin öz hesabına yaranmış, həm də digər dillərdən alınma affikslərdir. Buna baxmayaraq onların hər ikisi söz yaradıcı elementlər kimi bu gün də əhəmiyyətli rol oynayırlar. Affiks dedikdə biz o morfemi başa düşürük ki, o öz inkişafı nəticəsində bütöv bir sinifdən olan sözlərə xas olan mücərrəd bir məna kəsb edir və bu morfem əsasa qoşularaq onun mənasını dəyişdirir. İngilis dilində affikslərdən bəziləri məhsuldar, digərləri isə qeyri-məhsuldar fəaliyyət söz yaradıcılığı prosesində iştirak edirlər. İngilis dilində bütövlükdə mövcud olan və onun lüğət tərkibini təşkil edən affikslərin böyük əksəriyyəti digər dillərdən alınmış elementlər hesabına yaranmışdır. Akademik V.V.Vinoqradoy affikslərdən danışarkən qeyd edirdi ki, bu və ya digər nitq hissəsini yaratmış affiks öz affiks funksiyalarını itirir və yalnız lazım gələrsə həmin affiks qoşulduğu sözdən ayrılmaq imkanını özündə saxlayır (33, s.129).

Affiks və mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında olan fərq haqqında V.N.Yartseva haqlı olaraq qeyd edir ki, morfemlər affikslərlə məhdudlaşmalarına baxmayaraq, onların eyni sinfə aid olan nitq hissələrində işlədilməsi köklü morfemlərlə nisbətən daha yüksəkdir. İstənilən affiksli morfem xeyli miqdarda çoxsaylı köklü morfemlərlə bir birləşmə daxilində işləyə bilərlər. Halbuki, köklü morfemlər digər affiksli morfemlərlə çox məhdud şəkildə birləşə bilərlər (58, s.128).

İngilis dilində söz yaradıcılığı prosesində bir morfoloji əsas kimi aşağıdakı affikslər iştirak edirlər: *-Er, -or, -ist, -te, -ness, -ism, -ee, -man, -ship, -fold, -dom, -hood, -action, -ment, -ery, -age, -ed, -y, -en, -ly, -ful, -some, -like, -able, -ous, -an, -un, -in, -non, -self, ill, -ize, -fy, -ate, -en, -de, miss, -up, -re, -be* və s.

Bunlardan *-er, -or, -ist, -man, -ery* və s. şəkilçilər ingilis dilində məhz aqentiv mənalı vahidlərin düzəldilməsi üçün istifadə olunur. Məsələn, **butcher, carpenter, doctor, nistorian, pottery, spinning, driker, sailor** və s.

II FƏSİL

İNGİLİS DİLİNDƏ AQENTİV ŞƏKİLÇİLƏR İLƏ YARANAN LEKSİK VAHİDLƏR SƏNƏT VƏ PEŞƏ TERMİNLƏRİNİN YARADICILARI KİMİ

2.1. İngilis dilçiliyində aqentiv şəkilçilər ilə yaranmış leksik vahidlərin tədqiqinə dair

İlk növbədə aqentiv şəkilçilərin nə olduğunu izah edək. Aqentiv şəkilçilər o şəkilçilərə deyilir ki, onların yaratdığı leksik vahidlər şəxsin sənət və peşə növü ilə bağlı olur. Cəmiyyətin inkişafı, ictimai-iqtisadi formasiyaların dəyişməsi, elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi proseslərin dərinləşməsi, cəmiyyət üzvlərinin təbəqələşməsi, onlar arasında sinfi münasibətlərin formalaşması dildə yeni terminlərin və fikrin ifadəsinə xidmət edən leksik vahidlərin yaranmasını zəruri edir. Dilin aqentiv mənalı leksik vahidləri öz kökünü tarixin qədim qatlarından alır. Bu sahə terminləri xalqın mənşəyi, onun tarixi mövcudluğu və milli təfəkkürünün formalaşması ilə sıx bağlıdır.

Müasir ingilis dilində qrammatik yolla düzələn leksik vahidlər həmin dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Qrammatik yolla yaranan leksik vahidlər ayrı mənalara bildirməklə yanaşı, bu və ya digər dildə onların yaranmasında dilin müxtəlif aspektlərinin-dilin fonetikasının, leksikasının, qrammatikasının oynadığı rolu müəyyənləşdirmək, bu və ya digər dillərə xas olan xarakterik xüsusiyyətləri meydana çıxarmaq işinə xidmət edir ki, bu da fikrimizcə, dillərin tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Cəmiyyətdə gedən tarixi proseslər istər-istəməz dilin lüğət tərkibinə yeni sözlərin daxil olmasına zəmin yaradır.

Söz yaradıcılığında proseslərlə yanaşı müxtəlif aqentiv şəkilçilərin nə olduğunun izahına ehtiyac duyulur.

Bu baxımdan onların arasında ingilis dili də istina deyildir. Sənət və peşə adlarının hər biri tarixin müəyyən bir mərhələsində, müəyyən inkişaf dövründə zəruri

ehtiyac nəticəsində meydana gəlmişdir. Sənət-peşə adlarının tarixi hər bir xalqın tarixi, təfəkkürü, dili qədər qədimdir. Tarixi inkişafın müxtəlif dövrlərində insan nəslinin əldə etdiyi dil faktlarında nə kimi nailiyyətlər varsa, onların hamısını lüğət öz tərkibində birləşdirir. Hər bir dilin aqentiv mənalı leksikası özünün lüğət tərkibi ilə fərqlənən və terminlərlə zəngin olur. Sənət və peşə adları mənsub olduğu xalqın tarixi ilə sıx bağlıdır, çünki müxtəlif əmək sahələri və bunlarla əlaqədar olaraq müxtəlif əmək alətləri nəinki o əmək sahəsinin formalaşmasına, hətta o sənət sahəsi ilə bağlı olan sənət və peşə adlarının meydana gəlməsinə də müsbət təsir göstərir. İnsanların maddi və mənəvi tələbatını ödəyən müxtəlif sənət və peşələr, ümumiyyətlə, cəmiyyətin ehtiyacını ödəyir və onun inkişafını təmin etmiş olur. Demək olar ki, bir çox dillər bu inkişaf yolunu keçmişdir.

XI əsrin görkəmli dilçisi Mahmud Kaşğari “Divani Lüğətit Türk” adlı əsərində müxtəlif sahələrə aid yüzlərlə sənət-peşə terminləri işlətməmişdir. XIII əsrin tanınmış alimi Nəsrəddin Tusi “Əxlaqi-Nasiri” əsərində cəmiyyətdəki müxtəlif peşə və sənət adlarının meydana gəlməsindən ətraflı bəhs etmişdir.

Buradan aydın olur ki, müxtəlif vəzifə, sənət və peşə sahiblərinin fəaliyyəti həmişə alimlərin, dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Deyilənlərdən məlum olur ki, aqentiv mənalı sənət və peşə adlarının tarixilik baxımından tədqiqi onların linqvistik tədqiqi tarixindən daha qədimdir.

Aydındır ki, sənət və peşələrin meydana gəlməsi özü ilə birlikdə o sənət və peşəyə aid leksikanın formalaşmasına səbəb olur. Həmin sahənin leksikası ilə əlaqədar olaraq yeni-yeni sözlər, söz birləşmələri yaranır. Hər bir sənət və peşə sahəsi ilə əlaqədar olaraq formalaşan sənət və peşə adları öz növbəsində ədəbi dilin zənginləşməsində, kifayət qədər inkişaf etməsində mühüm rol oynayır.

Beləliklə, ingilis dilində mövcud olan aqentisizm müəyyən dövrün tarixi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Sənət və peşə adlarına daxil olan sözlərin hər birinin tarixini öyrənmək, dar mənada hər hansı bir xalqın, ümumiyyətlə isə bəşəriyyətin inkişaf tarixini öyrənmək qədər mürəkkəb və çətin bir işdir.

Tədqiqata cəlb edilən ingilis dili Hind-Avropa dillərinin qrupuna daxil olub analitik dil hesab edilir. Müasir ingilis dilinin analitik dil olmasına baxmayaraq, bu dildə qrammatik bir qismi sintetik vasitələrlə ifadə edilir.

Dilçilik ədəbiyyatında, o cümlədən ingilis dilçiliyində sənət-peşə terminləri aqentiv şəkildənin köməyi ilə yaranaraq dilin tərkibinin çox hissəsi hesab olunur.

Müasir dövrdə aqentisizmdən sinonim kimi istifadə olunur. Deyilənlərə aydınlıq gətirmək üçün aqentisizmi ifadə edən hər iki termin haqqında ayrı-ayrılıqda açıqlama verməyi lazım bildik.

Peşə - xüsusi hazırlıq və iş təcrübəsi nəticəsində nəzəri biliklərə və təcrübəyə yiyələnmiş insanın əmək fəaliyyəti (məşğuliyyəti) növüdür. “Peşə” termini ən çox xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində mövcud olan sənət adlarına aid edilir.

Sənət – xüsusi elm, təhsil almayan insanların əmək fəaliyyəti sahəsidir. Məsələn, *tailor* (dərzi), *coal-miner* (kömürçü), *blacksmith* (dəmirçi), *shoemaker* (çəkməçi), *cobber* (pinəçi) və s. sahədə çalışanlar xüsusi ali təhsil almaya da bilər, onlar müəyyən təcrübə əsasında həmin sənətə yiyələnirlər. Amma hal-hazırda “sənət” və “peşə” terminləri sinonim kimi işlədilir.

Sənət-peşə terminlərinin hər birinin tarixini öyrənmək mürəkkəb və çətindir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, ictimai-iqtisadi formasiyalar bir-birini əvəz etdikcə müxtəlif sənət, peşə sahələri yaranırdı. Bəzən bir sənət sahəsi, başqa bir sənət sahəsinin meydana gəlməsinə səbəb olurdu və bu, bu gün də davam edir.

Dilin lüğət tərkibinin müəyyən layını təşkil edən aqentisizmin tədqiqinə ancaq son otuz ildə başlanılmış və bu sahədə xeyli iş görülmüşdür.

Aqentiv yolla yaranmış terminlər ingilis dilçiliyində xüsusi tədqiqat obyektinə kimi işlənməmişdir. Ümumi dilçilikdə bəzi sənət adlarının etimologiyası haqqında müəyyən fikirlər söylənsə də, dilçiliyə aid yazılmış məqalə, dərslik, monoqrafiyalarda sənət-peşə terminlərinin qrammatik xüsusiyyətləri haqqında danışılsa da, sənət adları ingilis dilçiliyində aqentiv ifadə vasitəsi olaraq müstəqil mövzu kimi öyrənilməmişdir.

Sənət və peşə adları bildiren leksik vahidlər bütün dövrlərdə insan cəmiyyətinə xidmət etdiyi üçün cəmiyyətdə baş verən siyasi, elmi, mədəni, iqtisadi və s. dəyişik-

liklər dil vahidləri kimi sənət və peşə adlarına da öz təsirini göstərir. İnsanlar təsərrüfat və istehsalatın müxtəlif sahələrində yaranan ehtiyacı, tələbatı ödəmək məqsədilə yeni-yeni sənət sahələri, sənət-peşə terminləri, vəzifə və vəzifə adları yaradılır. Böyük ictimai - iqtisadi sıçrayışlar beşiyi olan müasir dövrümüzdə sənət-peşə terminləri sürətlə artır, onlar öz forma və mənalarına görə əvvəlki aqentiv mənalardan fərqlənirlər.

Sənət adları yaradılarkən bəzi prinsiplərə riayət olunur; sənət adları dəqiq olmalıdır. Onlar öz quruluşuna görə qısa və yığcam olmalıdır. Bunlarla yanaşı sənət terminləri estetik cəhətdən gözəl səslənməlidir. Sənət terminləri mənsub olduğu dilin bütün leksik tələb və normaları əsasında yaranır. Onlar peşə leksikasının müəyyən qismini əhatə edir.

2.2. İngilis və Azərbaycan dillərində aqentiv şəkildə vasitəsi ilə yaranmış sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlərin müqayisəli təhlili

İnsanlar müəyyən həyat şəraitində bu və ya digər istehsalın, həyat mexanizminin müəyyən sahəsində çalışır, ixtisas və peşə sahibi olurlar. Bu proses demək olar ki, bütün xalqlarda mövcuddur. Buna görə də müxtəlif xalqlarda onların siyasi, iqtisadi, mədəni səviyyələrindən asılı olaraq özlərinə məxsus sənət və ixtisas adları vardır.

Cəmiyyət arasında təbəqələşmə prosesi, siniflərin meydana gəlməsi, dövlətlərin yaranması, müharibələrin baş verməsi, ticarətin genişlənməsi və s. yeni-yeni sənət sahələrinin meydana gəlməsini təmin edir.

İngilis həyat tərzində və ingilis xalqı arasında sənət-peşə terminlərindən o qədər geniş istifadə olunmuşdur ki, hətta bir çox sənət sahibləri sənət, peşə, vəzifə və mədəniyyət adları ilə təqdim olunurdular. Məsələn, *bootmaker* (çəkməçi), *fortune-teller* (falçı), *cook* (aşbaz), *herdsman* (çoban), və s. kimi sənət adlarının yaradılmasında əsas rol sənətin özü oynayır.

Sənəd adları – başlıca olaraq insanların fəaliyyətinə görə adlandırılmasına xidmət edir. Onların yaradılması uzun təfəkkür prosesindən sonra baş verir.

Bəzən də hər hansı bir məşğuliyyət növü ingilis dilində bir çox sənət və peşə sahəsinin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, *carpenter* (dülqər), *boatman-boatmaker*

(qayıqçı, qayıq hazırlayan) – oarsman // rover (avarçı) sənət və peşə adlarının yaranmasında əsas rol oynadı. Deməli *carpenter (dülgəre) qayıq hazırlayanda carpenter (dülgər)* idi, bir neçə qayıq hazırlayandan sonra isə o şəxs usta *boatman // boatmaker (qayıqçı, qayıqhazırlayan)* adlandırılmağa başladı. Beləliklə, insanların həyat və fəaliyyəti prosesində yeni-yeni sənət sahələri yaranır, sonradan adlandırılan daha sonra isə həmin sənətin yaradıcı ustasına müvafiq sənət sahəsi ilə bağlı ad verilirdi.

Müasir ingilis ədəbi dilin lüğət tərkibində mövcud olan sənət-peşə terminlərini mənşəcə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İngilis dilinə məxsus sənət-peşə terminləri;
2. Alınma sənət-peşə terminləri;
3. Beynəlmiləl səciyyəli sənət-peşə terminləri;

İngilis dilinin imkanları əsasında formalaşmış sənət-peşə terminləri – ən qədim tarixə malikdir. İngilis sənət terminləri qədim Avropa, o cümlədən ingilis dilinə mənsub olan terminlərdir. Bu terminlər Avropa xalqlarının müxtəlif siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqəsi nəticəsində tədricən zənginləşmiş və çoxalmışdır. Onlar müasir inkişaf, tərəqqi ilə əlaqədar bu gün də dilin daxili imkanları hesabına çoxalmaqdadır.

Alınma sənət-peşə terminləri. İngilis dilinin lüğət tərkibində olan sənət-peşə terminlərinin yaranma tarixi xalqın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatının bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bundan başqa yeni-yeni kəşflərin meydana gəlməsi, bununla əlaqədar yaranan sənət sahələri və təbii ki, onların adları ya olduğu kimi ya da kalka yolu ilə, ya da fonetik dəyişmələrə məruz qalaraq bir dildən başqa dilə keçir, yarandığı ölkədən təbii şəkildə yayılmağa başlayır. Buna görə də hər bir dildə o dilin özünəməxsus sənət adlarından başqa, digər dillərdən də alınmış küllü miqdarda sənət-peşə terminləri mövcuddur.

Müasir ingilis dilinin lüğət tərkibi başqa dillərdən alınmış sənət-peşə terminləri ilə zəngindir. Onlardan alman, fransız, yunan, ispan, latın və s. dillərə məxsus bir çox sənət-peşə terminlərini misal göstərmək olar.

1. Fransız dilindən alınma aqentiv mənalı terminləri - *artist* (rəssam), *engineer* (mühəndis), *journalist* (jurnalist), *conserver* (qoruyucu), *decorator* (dekorator), *chauffeur* (sürücü), *modeler* (modelyer) və s.
2. Alman dilindən alınma aqentiv mənalı terminləri - *balet master* (baletmeyster), *harpist* (arfaçı), *rentgenologist* (rentgenoloq) və s.
3. İtalyan dilindən alınma aqentiv mənalı terminləri - *libretto* (librettoçu), *pianist* (pianoçu), *cartoonist* (karikaturaçı), *novellist* (novellaçı), *miniaturist* (miniaturaçı), *ballerina* (balerina) və s.
4. Yunan dilindən alınma aqentiv mənalı terminləri - *gymnast* (gimnast), *psycholog* (psixoloq), *operator* (operator), *mechanic* (mexanik), *biologit* (bioloq), *archiologist* (arxeoloq), *athlete* (atlet), *architect* (memar), *astrologer* (münəccim) və s.
5. Latın dilindən alınma aqentiv mənalı terminləri - *lector* (mühazirəçi), *corrector* (korrektor), *creditor* (kreditor), *vocalist* (vokalist), *conductor* (konduktor), *collectioner* (kolleksiyaçı), *experimentor* (təcrübə apararı) və s.
6. Holland və ispan dilindən alınma aqentiv mənalı terminlər sayca azlıq təşkil edir; *guitarist* (gitaraçı) və s.

Azərbaycan dilində aqentiv mənalı leksik vahidlər dedikdə sənət və peşə adları nəzərdə tutulur ki, mövzu Azərbaycan dilçiliyində bu vaxta qədər xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Lakin morfologiyaya aid aparılmış tədqiqatlarda, yeri gəldikcə, dil vahidləri kimi sənət-peşə terminlərindən bəhs edilmişdir, Məsələn, S.Cəfərovun “Müasir Azərbaycan dili” kitabında “Peşə-sənət leksikası”na ayrıca bölmə ayrılmışdır. Müəllif yazır: “Peşə-sənət leksikası bu və ya digər ixtisas, sənət və peşə ilə sıx surətdə bağlıdır. Ona görə də hər hansı sənət və ya peşə adamlarının olduqca sabit, özünəməxsus peşə-sənət leksikası olur” (7, s.80).

H.Həsənovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” adlı kitabında da “Peşə-sənət leksikası”ndan bəhs olunmuşdur. Müəllif bu münasibətlə yazır: “Peşə, işi, sənəti, istehsalat fəaliyyəti, ixtisası ilə əlaqədar birləşən, kollektivin nitqində işlədilən sözlərə peşə-sənət leksikası deyilir. Bunlar xüsusi məfhum, əmək aləti və ya məhsulunu, istehsalın əmək prosesini ifadə edir” (8, s.187).

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də aqentiv mənalı terminlər mənşəyinə görə, daxili imkanlar hesabına yaranmasına və alınma terminlər olmaqla iki qrupa bölünürlər.

Azərbaycan dilinə məxsus olan aqentiv mənalı terminlər – digər sənət-peşə terminləri ilə müqayisədə ən qədim tarixə malikdir. Azərbaycan sənət-peşə terminləri qədim türk, o cümlədən Azərbaycan dilinə mənsub olan sözlərdir. Bu sözlər türk xalqlarının müxtəlif siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqəsi nəticəsində ildən-ilə zənginləşmiş və çoxalmışdır. Onlar xalqımızın müasir inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu gün də dilin daxili imkanları hesabına çoxalmaqdadır. Məsələn, *atıcı, suvaqçı, dafçi, qılinc-oyndan, qapıçı, qarovulçu, qulluqçu, paltaryuyan, qatıqçı, naxırçı, arıçı, alaqqı* və s.

2.3. Alınma sənət-peşə terminləri

Alınma sənət-peşə terminləri çox zəngin və mürəkkəb quruluşa malikdir. Alınma sənət-peşə terminləri Azərbaycan dilinə demək olar ki, ya birbaşa, ya da rus dili vasitəsilə keçmişdir. Onların arasında Azərbaycan sözdüzəldici şəkilçiləri qəbul edən sənət-peşə terminləri də çoxdur.

Alınma sənət adlarını və onların müxtəlif dillərə məxsus şəkilçilərlə işlənməsini nəzərə alaraq onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar.

1. Ərəb və fars dillərindən alınan sənət-peşə terminləri
2. Rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınan aqentiv mənalı terminlər.

Xalqlar arasında mədəni, iqtisadi və elmi-texniki əlaqələrin yaranması bir dildən başqa dilə söz və terminlərin keçməsinə obyektiv şərait yaradır.

Hal-hazırda Azərbaycan dilində müəyyən termin və sənət adı yaradılarkən ərəb və fars mənşəli sözlərdən geniş istifadə olunur. Folklorunda, bədii və elmi ədəbiyyatda ərəb və fars sözlərindən düzələn çoxlu sənət adlarına təsadüf olunur.

Ərəb dilindən alınan aqentiv mənalı terminlər – öz kəmiyyətinə görə diqqəti cəlb edir və quruluşca çox müxtəlifdir.

1. Xalis ərəb dilinə məxsus sənət-peşə terminləri: - *qəssab, bənnə, memar, katib, katibə, müəllim, müğənni, rəqqas* və s.

2. Birinci komponenti ərəb, ikinci komponenti isə fars və ya Azərbaycan söz və şəkilçilərdən ibarət olan sənət-peşə terminləri: *dəftərxanaçı, heykəltaraş, nəğməkar, mətbəəşünas, kitabxanaçı və s.*
3. Kökü ərəb, şəkilçisi Azərbaycan dilinə məxsus olan sənət-peşə terminləri: *maarifçi, azançı, kababçı, xidmətçi, tarixçi, inşaatçı və s.*

Azərbaycan dilinə ərəb dilindən demək olar ki, sənət-peşə terminləri düzəldən şəkilçilər keçməmişdir.

Fars dilindən alınan sənət-peşə terminlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Fars dilinə məxsus sənət-peşə terminləri: Məsələn, *bəstəkar, aşpaz, bağban, dərviş, xəzinədar, pəhləvan, mehtər* və s.
2. Kökü fars, şəkilçisi Azərbaycan dilinə məxsus olan sənət-peşə terminləri: Məsələn, *dəzğahçı, meyvəçi, şahmatçı, gülçü* və s.
3. Kökü fars, şəkilçisi Azərbaycan dilinə məxsus olan sənət-peşə terminləri: Məsələn, *dəzğahçı, meyvəçi, şahmatçı, gülçü* və s.
4. Birinci komponenti fars, ikinci komponenti Azərbaycan sözlərindən ibarət sənət-peşə terminləri. Məsələn, *poladəridən, dəzğahsazlayan, kamançaçalan, aynatutan* və s.
5. Birinci komponenti Azərbaycan, ikinci komponenti isə fars sözü və ya şəkilçisi olan sənət-peşə terminləri: Məsələn, *anbardar, dilşünas* və s.

Digər dillərdən alınan sözdüzəldici şəkilçilər Azərbaycan dili sözlərinə artırılır.

Rus dilindən və rus dili vasitəsilə Qərbi Avropa dillərdən alınan aqentiv mənali terminlər – çox müxtəlif və rəngarəngdir. Rus dilindən alınan sənət-peşə terminlərinin bir çoxuna Azərbaycan şəkilçiləri də artırıla bilər. Məsələn, *nasosçu, kanatçı, skladçı, bulkaçı* və s.

Azərbaycan dilinin morfoloji yolla söz yaradıcılığında iştirak edən şəkilçilər sözdən ayrılıqda işlənməmək, təklikdə bir leksik vahid olmamaq və sözlərlə bitişik yazılmaq etibarilə ümumi xarakterə malikdir. Bütün bunlar formal cəhətlərdir. Bir sıra alimlər şəkilçilərin leksik mənaları nəzərə alınmadan onların qrammatik və ya morfoloji qruplara bölünməsinin əleyhinə çıxırlar. Bütün mübahisəli cəhətlərə

baxmayaraq Azərbaycan dilində şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki qrupa bölünür. Güman etmək olar ki, məhsuldar şəkilçilər çoxmənali (polisemantik) sözlərdən, qeyri-məhsuldar şəkilçilər isə azmənali və təkmənali (monosemantik) sözlərdən törəmişdir.

Şəkilçilərin məhsuldarlığı və qeyri-məhsuldarlığı ilə yanaşı onların sözün önünə və ya sonuna artırılması və bir sıra digər amillər nəzərə alınmaqla fərqli bölgülər də təşkil edilir. Bu baxımdan professor A.Axundovun fikirləri daha orijinal görünür. O, söz yaradıcılığı prosesini dörd üsula bölür və bu üsullardan hər birinin söz yaradıcılığında özünün xüsusi yeri olduğunu qeyd edir (4, s.154-157).

Adları çəkilən üsullar aşağıdakılardır:

1. Söz kökünə müxtəlif şəkilçilər artırmaqla söz düzəldilməsi;
2. Söz kökünə söz artırmaqla söz düzəldilməsi;
3. Sözün bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keçməsi ilə söz düzəldilməsi;
4. Sözü yeni məna verməklə söz düzəldilməsi.

Professor M.Hüseynzadə bəzən sözdəyişdirici affiksin sözdüzəldici və ya tərsinə, sözdüzəldici affiksin sözdəyişdirici affiks kimi işlənməsini qeyd edir (9, s.79).

Azərbaycan dilçiliyində aqentiv mənali leksik vahidlərin yaranma mənşəyi, həmin leksik vahidlərin sintaktik və morfoloji xüsusiyyətləri, vahidlərin semantik və morfoloji bölgüləri, onların affikslər vasitəsilə yaranma yolları və s. məsələlərlə bağlı bir sıra elmi tədqiqat işləri aparılmışdır. Həmin elmi-tədqiqat işləri nəticəsində A.Əbdürrəhmanovun “Azərbaycan dilində sənət və peşə adları” adlı dərs vəsaiti öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Həmin dərs vəsaitində sənət və peşə adları mənşəyinə görə iki qrupa bölünür (10, s.46).

1. Azərbaycan dilinə məxsus olan sənət və peşə adları
2. Alınma sənət və peşə adları

Azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkilçiləri hesabına yaranan sənət adları.

Bütün sözdüzəldici morfemlər özlərinin yeni sözyaratma funksiyasına görə eyni ola bilmir. Bəzi şəkilçilər müxtəlif şəkilçilərə qoşularaq istənilən qədər yeni söz yaratdığı halda, digər şəkilçilər məhdud sözlərə artırılaraq az miqdarda yeni söz əmələ gətirir ki, bunlara da məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər deyilir. Sənət adları düzəldən

Azərbaycan dili sözdüzəldici şəkilçilərində də eyni vəziyyətin şahidi oluruq. Söz yaradıcılığında fəal iştirak edən şəkilçilər aşağıdakılardır:

-çı, -çi, -çu, -çü. Bu şəkilçi türk dillərinin demək olar ki, hamısında insan fəaliyyəti ilə əlaqədar sənətkar, bir işlə məşğul olan adamı bildirən söz yaradır. Onun ifadə etdiyi mənaya gəldikdə isə demək olar ki, bu iş görəni və ya sənət sahibini, subyekti bildirir, şəxsin müəyyən ixtisasa, peşəyə mənsub olduğunu göstərir, bəzən də şəxsin məşğuliyyətini bildirir. Bu şəkilçinin Azərbaycan dilində işlənmə dairəsi xeyli genişdir. Azərbaycan dilində mövcud olan düzəltmə sənət adlarının yarısından çoxu bu şəkilçi vasitəsilə yaranmışdır.

Aparılan tədqiqatlara görə -çı şəkilçisi sözdüzəldici morfemlər arasında ən qədimlərdəndir. Bu şəkilçi qədim türk xalqlarının ən böyük abidəsi hesab olunan – Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dilində də fəaliyyət, proses mənalı ixtisas və peşə adları düzəltmişdir. Ancaq həmin abidələrdə bu şəkilçinin iki variantı (**-çı, -çi**) rast gəlinir. Məsələn, əzcaçı: **bediz-çi** – rəssam, usta; **tapığ-çı** – xidmətçi, **sığıt-çı** – ağılayan, yas tutan və s.

-çı, -çi şəkilçisi qoşulduqda sözə şəxs məzmunu verdiyindən müasir Azərbaycan dilində adətən şəxs bildirən sözlərə artırılmır (**elçi** – sözünün kökü **-el**, dövlət mənasında işlənərək bu şəkilçini qəbul etdiyi halda, **xalqçı, millətçi** kimi sözlər isə Kalka yolu ilə tərcümədir).

Xalqımızın ən qədim yazılı tarixi abidəsi olan “Dədə Qorqud” dastanlarında da bu şəkilçi isimlərə artırılaraq şəxsin müəyyən məsləkə və müəyyən peşəyə mənsub olduğunu göstərir: **oqçu**, (oxçu), **sürnaçı** (zurnaçı), **naqaraçı**, **gözçü**, **ilxıçı**, **qapıçı**, **şahinçi**, **qələmçi** və s. Müasir Azərbaycan dilində dörd variantda çıxış edən bu şəkilçi digər sənət adları düzəldən şəkilçilərə nisbətən çox geniş yayılmışdır.

Bir cəhəti qeyd edək ki, şəkilçilər heç zaman ayrı-ayrılıqda bir dildən başqa dilə keçə bilməmiş və keçə də bilməz. Onlarda yalnız sözlərlə birlikdə keçicilik qabiliyyəti vardır. Həmin şəkilçilər keçdiyi dildə öz fəallığını qoruyub saxlayır. Bu şəkilçilər vasitəsilə düzələn sənət adları semantik cəhətdən də çox müxtəlif olur:

1. Müxtəlif mənalı əşya adlarına artırılaraq sənət adları yaradır: Məsələn; **dəmirçi, qıfılçı, kömürçü, boyaqçı, çəkməçi** və s.

2. İctimai hadisə mənəli isimlərə artırılaraq sənət adları yaradır: Məsələn, **yazıçı, dilçi, ədəbiyyatçı, tarixçi, riyaziyyatçı** və s.
3. Heyvan, quş və bitki adlarına artırılaraq sənət adları yaradır: Məsələn, **atçı, qoyunçu, pambıqçı, tərəvəzçi, taxılçı** və s.
4. Nəqliyyat vasitələri və mühərriklə işləyən digər maşın adlarına artırılaraq sənət adları yaradır: Məsələn, **arabaçı, faytonçu, təyyarəçi, gəmiçi** və s.
5. Musiqi alətlərinin adlarına artırılaraq sənət adları yaradır: Məsələn; **nağaraçı, pianoçu, zurnaçı** və s.
6. Müxtəlif oyun adlarına artırılaraq sənət adları yaradır. Məsələn: **futbolçu, boksçu, güləşçi, voleybolçu** və s.

-ıçı şəkilçisi vasitəsilə düzələn sənət adları semantik cəhətdən müxtəlifdir:

Bunu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Feldən şəxs məfhumu bildirən isim düzəldir və onun sənətini də ifadə edir: Məsələn; **satıcı, atıcı, yükləyici** və s.
2. Bu şəkilçilərlə düzələn bir çox sənət adları başqa ümumi sözlərlə omonim olur. Məsələn, **qızdırıcı** (sənət və qurğu adı) **qoruyucu, paylayıcı, bağlayıcı** və s.
3. Bu sənət adları əlamət, keyfiyyət və vəziyyət məfhumları da ifadə edir: Məsələn, **boyayıcı, kəsici, satıcı** və s.

-lıq, -lik, -luq, lük, şəkilçiləri də türk dillərində bütün dövrlər üçün ən məhsuldar şəkilçilərdən biri olmuşdur. Dilçilik ədəbiyyatında onun müxtəlif mənə qruplarına mənsub isimlər düzəltməsindən ətraflı bəhs edilmişdir. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, **-lıq, -lik, -luq, -lük** şəkilçiləri sənət, peşə və ixtisas məfhumu bildirən (**dülgər, arıcı, ovçu, həkim**) isimlərə əlavə edilərək sənət, peşə və ixtisas məfhumu bildirən (dülgərlik, zərgərlik, ovçuluq, meyvəçilik, həkimlik) substantiv sözlər əmələ gətirir.

Bütün adları yuxarıda çəkilən şəkilçilərin Azərbaycan dili sənət-peşə leksikasının əmələ gəlməsində çox böyük rolu vardır.

Beləliklə, Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesində yaranan bütün sözlər mühərrik forma və məzmununa malik olaraq həm leksik, həm də qrammatik vasitələrdən bəhrələnir və dilin lüğət tərkibi və lüğət fondunun genişlənməsində əsas rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin leksikasında, Azərbaycan dilindəki söz yaradıcılığı prosesi haqqında bir sıra elmi məqalələr, dissertasiyalar müdafiə edilmişsə də, hələ ümumi şəkildə onun mənzərəsini tam əks etdirən yığcam bir əsər yazılmış və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə aid zəngin qayda-qanunlar meydana çıxarılmamışdır.

2.4. İngilis dilində aqentiv şəkilçilər vasitəsilə yaranmış sənət-peşə terminlərinin işlənmə xüsusiyyətləri

Aqentiv şəkilçilər qeyd etdiyimiz kimi başlıca olaraq sənət-peşə terminlərini əmələ gətirir. Qeyd etdiyimiz kimi sənət-peşə terminləri son zamanlara qədər xüsusi tədqiqat obyektı olmadığından, onların leksik xüsusiyyətləri, o cümlədən müasir sənət-peşə adlarının leksik layını müəyyənləşdirmək çox çətin və mürəkkəb bir işdir. Hal-hazırkı dövrdə, elmi-texniki tərəqqinin inkişaf etdiyi bir zamanda müxtəlif təsərrüfat və istehsalat sahələri o qədər bir-birilə yaxınlaşmışdır ki, hətta bir çox sənət adlarını bir-birindən fərqləndirmək belə problem halını almışdır.

Q.A.Klimov müasir sənət-peşə terminlərini beş qrupa bölmüşdür (38,56).

- a) Bionomik sənət-peşə terminləri (insan-təbiət)
- b) Texnomik sənət-peşə terminləri (insan-texnika);
- c) Sosionomik sənət-peşə terminləri (insan-insan)
- d) Siqnomik sənət-peşə terminləri (insan-işarələr sistemi);
- e) Artonomik sənət-peşə terminləri (insan-bədii obrazlı bağlılıq);

Q.A.Klimov bu bölgünü sənət-peşə terminlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə yox, sadəcə ümumi peşəşünaslıq xüsusiyyətlərinə görə təsnif etmişdir. Burada şəxsi fəaliyyət göstərdiyi əmək prosesi, obyekt, iş yeri və s.əsas götürülmüşdür.

Bionomik (insan-təbiətlə bağlı) sənət-peşə terminləri. “Bionomik” yunan sözü olub, “bio”-təbiət, “onom” – ad deməkdir. Bu növ sənət adları insanla təbiət arasında bir növ baş verən bağlılıq əsasında yaranır və formalaşır. Hətta bunu da söyləmək mümkündür ki, bu qrup sənət adları digər sənət adlarına nisbətən mənşəcə daha qədimdir. Bionomik sənət adlarını aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- a) **Fruitgrowing** (meyvəçilik), **vegetable-growing** (tərəvəzçilik), **cotton grower** (pambıqçılıq) və s. təsərrüfat sahələri ilə əlaqədar olan sənət terminləri. Məsələn, **fruit-grower** (meyvəçi), **gardener** (bağban), **cotton-grower** (pambıqçı), **florist** (gülçü), **vine-grower** (üzümçü), **cultivater** (əkinçi), **reaper** (biçinçi) və s.
- b) **Cattle breeding** (heyvandarlıq), **sheep-breeding** (qoyunçuluq), və s. təsərrüfat sahələri ilə əlaqədar olan sənət aqentiv mənalı terminlər: Məsələn, **cattle-breeder** (maldar), **shepherd** (çoban), **veterinary** (baytar), **milker** (sağıcı), **horsebreeder** (ilxıçı), **stableman** (mehtər) və s.
- c) **Hinting** (ovçuluq), **fishing** (balıqçılıq) və s. sahələrlə bağlı olan aqentiv mənalı terminlər: Məsələn, **hinter** (ovçu), **fisherman** (balıqçı), (balıqsatan) və s.
- d) **Poultry-farming** (quşçu), **beekeeping** (arıçı), **silkwormbreeding** (baramasaxlayan) və s. təsərrüfat sahələri ilə əlaqədar olan aqentiv mənalı terminlər. Məsələn, **poultry-farmer** (quşçu), **beemaster** (arıçı), **silkwormbreeder** (baramasaxlayan) və s.
- e) **Forestry** (meşəçilik), **wood-cutting** (odunçuluq) və s. sahələrlə bağlı olan aqentiv mənalı terminlər. Məsələn: **wood-cutter** (odunçu), **forester // forestman** (meşəbəyi, meşəqoruqçusu), **coal-packer** (köməkçi) və s.

Texnomik (insan-texnika) ilə bağlı aqentiv mənalı terminlər:

“**Texno**” – texnika (texnologiya), “**onom**” isə ad olub texnika, texnologiya adları mənasında işlənir. Texnomik terminləri digər sənət-peşə terminlərinə nisbətən kəmiyyətə çoxluq təşkil edir. Hətta digər sənət adlarının hər hansı ünsürlərində texnomik sənət-peşə terminlərinə təsadüf olunur. Bu qrupa aid olan sənət-peşə terminləri əksəriyyətində əmək aləti təkcə texniki sistemdən ibarət olmayan, insanla əmək materialı əsasında mövcud olan müxtəlif sayda əmək alətləri dayanır.

Texnomik sənət adlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- a) Ərzaq məhsullarının hazırlanması ilə əlaqədar olan sənət-peşə terminləri: Məsələn, **baker** (çörəkçi), **cook** (er) (aşpaz), **butcher** (qəssab), **milkman** (südsatan) və s.
- b) **Weaving** (toxuculuq), **painting** (boyaçılıq), **sewing** (tikişikmə) və s. sahələrlə əlaqədar olan aqentiv mənalı terminlər: Məsələn, **carpet-maker**

- (xalçaçı), **knitter** (toxucu), **boatmaker** (çəkməçi), **spinner** (əyirici), **weaver** (hörücü), **cutter** (biçici) və s.
- c) **Building** (inşaatçılıqla) əlaqədar olan aqentiv mənalı terminlər: Məsələn, **carpenter** (dülgər), **builder** (bənna), **joiner** (xarrat), **concreter** (betonçu) və s.
- d) **Oil** (neft) və **gasfilling** (qazçıxarma) sahəsi ilə əlaqədar olan aqentiv mənalı terminlər: Məsələn, **oilman** (neftçi), **miner** (şaxtaçı), **driller** (qazmaçı) və s.
- e) **Aviation, aircraft** (aviasiya) ilə əlaqədar olan aqentiv mənalı terminlər: Məsələn, **airer** (təyyarəçi), **navigator** (şurman), **parachute jumper** (paraşütçü) və s.
- f) **Navigation** (gəmiçilik) sahəsi ilə əlaqədar olan aqentiv mənalı terminləri: Məsələn, **seaman** (dənizçi), **diver** (dalğıcı), **shipbuilder** (gəmidüzəldən) və s.
- g) **Electricity** (elektriklə) bağlı olan aqentiv mənalı terminlər; Məsələn, **radio-mechanic** (radiomexanik), **electrician** (montyor), **electrical engineer** (mühəndis-elektrik) və s.
- h) **Metal – craftsman** (çilingərlik) sahəsi ilə əlaqədar olan aqentiv mənalı terminlər: Məsələn, **turner** (tornaçı), **metal worker** (çilingər), **fitter** (maşinist çilingər) və s.

Sosionomik sənət-peşə terminləri. Müasir ingilis dilində eləcə də Azərbaycan dilində sosionomik sənət-peşə terminləri kifayət qədər rast gəlinir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- a) İctimai-məişət xidmətləri ilə əlaqədar olan aqentiv mənalı terminlər: Məsələn, **barber** (bərbər), **tailor** (dərzi), **servant** (qulluqçu), **waiter** (ofisiant), **laundress** (paltaryuyan) və s.
- b) Təlim-tərbiyə ilə əlaqədar olan aqentiv mənalı terminlər: Məsələn, **teacher** (müəllim), **instructor** (təlimçi), **educator** (tərbiyəçi) **tutor** (pedaqoq), **nurse** (dayə) və s.
- c) Müxtəlif informasiya və təbliğat vasitələri ilə əlaqədar olan aqentiv mənalı terminlər: Məsələn, **librarian** (kitabxanaçı), **lecturer** (məruzəçi), **speaker** (natiq), **propogandist** (təbliğatçı), **announcer** (diktör), **agitator** (təşviqatçı) və s.

- d) Ticarət sahəsi ilə əlaqədar olan aqentiv mənəli terminlər: Məsələn, **florist** (gülsatan), **bookseller** (kitabşatan), **baker** (çörəkbişirən), **shopman** (satıcı) və s.
- e) İnsanlara tibbi yardım göstərməklə əlaqədar olan aqentiv mənəli terminlər: Məsələn, **doctor** (həkim), **dentist** (diş həkimi), **surgeon** (cərrah), **obstetrician** (ginekoloq), **pediatrist** (pediatr), **masseur** (massajist), **psychiatric** (psixiatr), **hospital attendant** (sanitar), **urologist** (uroloq) və s.
- f) İnzibati orqanlarla əlaqədar olan aqentiv mənəli terminlər. Məsələn, **inspector** (inspektor), **procurator** (prokuror), **judge** (həkim), **advocate** (vəkil), **policeman** (polis işçisi) və s.
- g) Rabitə, nəqliyyat və bələdçiliklə əlaqədar olan aqentiv mənəli terminlər: Məsələn, **guide** (bələdçi), **driver** (sürücü), **conductor** (konduktor), **mailing clerk** (ekspeditor), **excursion guide** (ekskursovod) və s.

Siqnonomik (insan-işarələr sistemi) aqentiv mənəli terminlər:

Müasir ingilis, eləcə də Azərbaycan dilində siqnonomik sənət-peşə terminlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- a) **Profession of printer** (çapçılıq), **profession of telephonist** (telefonçuluq) və s. ilə əlaqədar olan aqentiv mənəli terminlər: Məsələn, **printer** (çapçı), **telegraphist** (teleqrafçı), **stenographer** (stenoqrafçı), **commutator** (kommunerator), **signaller** (rabitəçi), **telephonist** (telefonçu), **composer** (bəstəkar) və s.
- b) **Sorting** (çəşidləyici), **cataloguer** (kataloqçu) ilə əlaqədar olan aqentiv mənəli terminlər: Məsələn, **collector** (kolleksiyaçı), **cataloguer** (kataloqçu), **bookbinder** (cildçi), **book-corter** (kitab çəşidləyən) və s.
- c) **Book-keeping** (mühasiblik), **financiering** (maliyyəçilik) və s. sahələrlə bağlı aqentiv mənəli terminlər: Məsələn; **accountant** (mühasib), **constructor** (konstruktor), **economist** (iqtisadçı), **goods manager** (əmtəəşünas), **clerk** (kargüzar) və s.

Antroponik (insan-bədii obraz) aqentiv mənəli leksik vahidlər:

İngilis dilində və eləcə də Azərbaycan dilində artonomok aqentiv mənəli terminlərə aşağıdakıları aid etmək olar.

- a) **Profession of musician** (musiqiçilik), **performing** (ifaçılıq), **dancing** (rəqqaslıq) və s. ilə əlaqədar olan aqentiv mənəli terminlər. Məsələn, **composer** (bəstəkar), **guitarist** (gitaracı), **choregraph** (xoreqraf), **vocalist** (vokalçı), **soloist** (solist), **drummer** (şeypurçu), **ballerine** (balerina) və s.
- b) **Cinema** (kino), **theatre** (teatr), **circus** (sirk), və s. ilə əlaqədar olan aqentiv mənəli terminlər: Məsələn, **actor** (aktyor), **actress** (aktrisa), **adjuster** (montajçı), **book-holder** (suflyor), **cameraman** (kinooperator), **comic actor** (məzhəkəçi) və s.
- c) **Activity** (bədii yaradıcılıq), **journalisting** (jurnalist) və s. ilə əlaqədar olan aqentiv mənəli terminlər: Məsələn, **library critic** (ədəbiyyatşünas), **journalist** (jurnalist), **correspondent** (müxbir), **dramatist** (dramaturq), **pressman** (qəzet işçisi) və s.
- d) **Sculpturing** (heykəltarəşlik), **painting** (rəssamlıq), **architecturing** (memarlıq), **carpeting** (xalçaçılıq) və s. ilə əlaqədar olan aqentiv mənəli terminlər: Məsələn, **architect** (memar), **painter // artist** (rəssam), **sculptor** (heykəltarəş), **carpet-maker** (xalçaçı), **calligraph** (xəttat), **designer** (ornamentçi) və s.

Vəzifə, ixtisas, dərəcə, rütbə, sənət və məşğuliyyət bildirən aqentiv mənəli leksik vahidlər. Yuxarıda adları sadalanan terminlər insanların fəaliyyəti prosesində işlətdikləri obyektə, həmin obyektə və ümumiyyətlə cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi göstərir. İnsanların fəaliyyəti prosesində bunların hər birinin ayrılıqda öz funksiyası vardır. Eyni zamanda bunları bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə də tədqiq etmək olmaz.

Vəzifə adları bildirən aqentiv mənəli terminləri sənət-peşə terminlərindən fərqləndirən əsas cəhətlər bunlardır:

Vəzifə adları sənət, peşə, məşğuliyyət adlarına nisbətən daha sonralar meydana gəlmişlər;

Sənət və sənət adları ibtidai icma quruluşu dövründə yəni sinifsiz cəmiyyətdə mövcud olduğu halda, vəzifə adları ancaq cəmiyyətdə təbəqələşmənin yaranması və siniflərin meydana gəlməsi ilə əlaqədardır.

Sənət və peşə adları ən çox fiziki əməklə bağlıdırsa, vəzifə daha çox zehni əməklə bağlıdır;

Əgər sənət bir və ya bir neçə şəxsin fəaliyyəti nəticəsində yaranarsa, vəzifə bir çox sənətkar qruplarının tənzimçisi, idarəçisi kimi meydana çıxır.

Vəzifə sahiblərindən sayca azdır, hər bir vəzifə sahibinin sənəti və ya ixtisası olur;

Deməli Azərbaycan və İngilis dillərində müəyyən qrup söz birləşmələri mövcuddur ki, onlar ancaq müəyyən vəzifə adları mənasında işlənir. Vəzifə adları konkretləşdikcə, onlar şəxsin hansı sahədə işlədiyini və o sahədə vəzifəsini daha dəqiq ifadə edir. Peşə və sənətlə məşğul olan şəxslər hər hansı bir vəzifə daşımaya da bilər. Məsələn, **balıqçı, naxırçı, quyuqazan** və s. sənət və peşə sahibləri daşdıqları vəzifə və ya ixtisasları ilə deyil, gördükləri işə və yiyələndikləri peşəyə görə xalq arasında tanınırlar.

İxtisas adları isə vəzifənin fəaliyyəti dairəsini daha da konkretləşdirir. Vəzifə adı birinci növbədə sənətlə, sonra isə hər hansı bir ixtisasla əlaqədardır. Sənət və peşə olmadan hər hansı bir ixtisas və vəzifə də ola bilməz. Formaca sənət adları ixtisas adlarından fərqlənir. Sənət-peşə terminləri əsasən sadə, düzəltmə, mürəkkəb sözlərdən ibarət olduğu halda, ixtisas adları isə müxtəlif komponenti söz birləşmələrindən ibarət olur.

Dərəcə və rütbə adları (terminləri) ilk baxışdan sinonim kimi görünür. Lakin bu heç də onların eyni məna daşmasını sübut etmir. Dərəcə ən çox xalq təsərrüfatında, rütbə isə hər sahəsində işlədilir. Xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində, elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənət sahəsində eyni sənət və peşə sahiblərini daşdıqları vəzifə və funksiyalarına görə fərqləndirmək üçün müxtəlif elmi adlardan istifadə olunur. Məsələn, elmi işlərlə məşğul olan bütün şəxslər “alim” adlanır. Lakin onları elm səviyyələrinə görə bir-birindən fərqləndirmək üçün “elmlər namizədi”, “elmlər doktoru” və s. kimi elmi adlardan istifadə olunur.

Məşğuliyyət termini vəzifə, sənət və peşə sözlərinə nisbətən daha geniş mənaya malikdir. “Məşğuliyyət” termini ərəb sözü olub mənası “vaxt keçirmək üçün olan iş, əyləncə, oyun” və s. deməkdir. Buradan belə bir məntiqi nəticəyə gəlinir ki, vəzifə,

sənət, peşə adları insanların müxtəlif fəaliyyəti prosesindəki məşğuliyyətinin başqa-başqa formalarıdır.

Beləliklə həyatımızın müxtəlif sahələrində insan fəaliyyəti ilə əlaqədar olan həddən artıq çox və rəngarəng məşğuliyyət formaları vardır.

Beynəlmiləl səciyyəli aqentiv mənalı terminlər. Sənət və peşə terminləri bütün dövrlərdə cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yarandığı üçün xalqın həyatında, məişətində baş verən dəyişiklikləri bu və ya digər şəkildə özündə əks etdirir. Hər bir sənət adı insan təfəkkürünün, onun fəaliyyət prosesinin nəticəsi kimi meydana gəlir. İnsanın təbiət üzərindəki hökmranlığı möhkəmləndikcə, təbiətin müxtəlif sahələrinə aid sirrlərinə bələd olduqca sənət və peşələr də dəyişir və zənginləşir. Onların bəziləri bu inkişaf prosesində köhnəlir, sıradan çıxır və dildə yeni-yeni sənət və peşə adları törəyir. Buna görə də dilin lüğət tərkibində dəyişikliyə uğrayan sözlər içərisində sənət adlarının inkişaf prosesi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Onların işlənmə xüsusiyyətlərinə, yeni dildə aktivliyinə və passivliyinə görə sənət-peşə terminlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Köhnəlmiş (arxaik) aqentiv mənalı terminlər:
2. Yeni (neologizm) aqentiv mənalı terminlər:

Sənət adları cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar yarandığı üçün, xalqın həyatında baş verən bütün dəyişikliklər onun lüğət tərkibində bu və ya digər şəkildə öz əksini tapır. Hər bir sənət-peşə termini insan təfəkkürünün, onun fəaliyyət prosesinin nəticəsi kimi meydana çıxır.

İngilis dilində həm leksik, həm də semantik arxaizmlər müşahidə olunur. Köhnəlmiş sənət-peşə terminləri ingilis dilinin dialektlərində daha çox işlənir. Məsələn, **servant** (qulluqçu), **smuggler** (qaçaqmalçı), **usurer** (sələmçi), **governess** (mürəbbiyə), **clother** (manufaktura taciri), **astrologer** (münəccim) və s.

Bəzi dildə yeni-yeni sənət-peşə terminlərinin yaranması ilə dilin lüğət tərkibində olan köhnəlmiş sözlərə artıq ehtiyac qalmır. Yeni sənət-peşə adları dedikdə müxtəlif dillərdə son zamanlarda meydana gələn sənət-peşə terminləri nəzərdə tutulur. Əlbəttə ki, müəyyən zaman keçdikdən sonra bu sözlər ümumişlək sözlər cərgəsinə keçir. Məsələn, **composer** (bəstəkar), **archeologist** (arxeoloq), **collector** (kollektor),

businessman, (biznesmen), **broadcaster** (diktor), **expeditor** (ekspeditor), **reporter** (repartyor) və s. bu kimi sözlər məhz bu qəbildəndir.

Yeni yaranan sənət-peşə terminləri bütün tarixi-ictimai hadisələri özündə əks etdirdiyi üçün onların yaranma tarixini dəqiqləşdirmək asandır. Hər bir yaranan termin yarandığı dövrün ictimai-siyasi, mədəni həyatını bir növ özündə əks etdirir. Məsələn; məlum ölkələrin sənayeləşdirilməsi və elektricləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq **electrician** (montyor), **mechanical engineer** (mexaniki-mühəndis), **lift operator** (liftçi), **fitter** (montajçı) və s. sənət terminləri yaranmışdır.

Tanker (tankçı), **dynamiter** (dinamitçi), **machine gunner** (pulemyotçu) və s. bu kimi sözlər əsasən müharibə illəri ərəfəsində və ondan sonrakı illərdə yaranmış və sonradan xalq arasında ümumişlək terminlərə çevrilmişdir.

Cinematograph (kinomatoqraf), **cinema producer** (kinorejissor), **cameraman** (kinooperator), **announcer** (diktor), **sound-engineer** (səs operatoru) və s. sənət adları kino və televiziyanın yaranması ilə bağlıdır.

Test-pilot (sınaqçı kosmonavt), **observer-pilot** (nəzarətçi-kosmonavt), **fighter-pilot** (qırıcı tiyyarəçi), **air mechanic** (bort mexanik) və s. bu kimi sənət-peşə terminlərinin yaranması kosmonavtika elminin yaranması və inkişafı ilə bağlıdır.

Sənət-peşə terminləri cəmiyyətin siyasi, iqtisadi, texniki cəhətdən inkişaf etməsi sayəsində ildən-ilə artmaqdadır.

Köhnəlmiş (arxaik) aqentiv mənalı terminlər. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yüzlərlə sənət-peşə terminləri istifadədən qalmış və onların əvəzinə yeni peşə terminləri yaranmışdır. Bu kimi sənət-peşə terminlərinə dialekt və şivələrdə rast gəlmək olar. Dialekt sənət-peşə terminlərinin özlərini də iki yerə bölmək olar.

1. Sırf dialekt səciyyəli sənət-peşə terminləri.

2. Ədəbi dildə mövcud olan, lakin dialektlərdə müxtəlif fonetik dəyişikliyə uğrayan aqentiv mənalı terminlər.

Dildə işlənən bir çox sözlərin əksəriyyəti, elmi-texniki və sosial inkişaf əlaqədar yaranan bəzi məfhum və anlayışlar bir ölkə və bir dil daxilində qalmır. İnformasiya axını, publistik qaynaqlar, cəmiyyət arasında iqtisadi, ictimai-siyasi,

mədəni və sosial əlaqədar nəticəsində bir dildən başqa dilə keçir və müştərək işlənməyə başlayır.

İngilis və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində işlənən aqentiv mənəli leksik vahidlərin bir qismi beynəlmiləl səciyyəlidir. Beynəlmiləl sözlər - ən azı üç-dörd müxtəlif sistemli dillərdə eyni mənada işlənən sözlərə deyilir. Məlumdur ki, beynəlmiləl səciyyəli sözlərin əksəriyyəti terminlərdir. Xarici dilçilikdə terminoloji leksikanın linqvistik aspektdə tədqiqi öz əksini E.Anyusanın, T.Savorinin, L.Makenzenin, R.V.Braunun və başqalarının əsərlərində tapmışdır.

İ.V.Arnold belə hesab edir ki, beynəlmiləl səciyyəli sənət-peşə terminləri eyni mənşəlidir, bir mənbədən alınmış sözlərdir ki, bir neçə dildə işlənir və müxtəlif terminoloji sistemdə nəzərə çarpır. (63, s.33-40).

T.İ.Arbekova beynəlmiləl sözləri bir neçə dildə işlənərək səs tərkibində elə bir dəyişikliyə məruz qalmayan, işləndiyi dilin tələffüz xüsusiyyətlərinə malik söz kimi qəbul edir.

Z.Stoberski belə sözləri bir neçə Avropa dillərində eyni zamanda yarandığını qeyd edərək göstərir ki, belə sözlər əsas etibarilə latın-yunan mənşəli olub, iki qrupa bölünür: ümumişlək sözlər və elmi-texniki terminlər.

Bütün bu deyilənlərdən belə aydın olur ki, dilçi alimlər beynəlmiləl sözlərə, o cümlədən beynəlmiləl səciyyəli aqentiv mənəli leksik vahidlərə müxtəlif yöndən yanaşırlar və onlara aşağıdakı münasibəti bildirirlər:

1. Beynəlmiləl sənət-peşə adlarının bir neçə dildə işlənməsi;
2. Beynəlmiləl səciyyəli sözlərin işlənmə dairəsi;
3. Onların yarandığı mənbə;
4. Müxtəlif sistemli dildə işlənməsi;
5. Eyni mənada işlənməsi;
6. Milli dillərdə belə sözlərin assimilyasiya dərəcəsi;

Məsələn, **captain** (kapitan), **chemist** (kimyaçı), **philosopher** (filosof), **dentist** (diş həkimi), **officer** (zabit), **designer** (dizayner), **zoologist** (zooloq) və s. bu kimi sözlər hansı dildə işlənməsindən asılı olmayaraq özlərinin səs tərkibini qismən də olsa saxlayır və beynəlmiləl xarakter daşıyır.

Bundan əlavə dilçi alimlər terminoloji vahidlərin yaranmasına və işlənməsinə xüsusi maraq göstərərək onların sabit, dəyişməz mənalarını xüsusilə qeyd edirlər.

Beynəlmiləl səciyyəli leksik vahidlərə əsasən ictimai-siyasi, tibb, idman, misiqi, incəsənət, kosmonavtika və s. kimi sahələrdə rast gəlmək mümkündür. Bütün bu deyilənləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. İctimai-siyasi sahədə işlənən beynəlmiləl səciyyəli aqentiv mənəli leksik vahidlər. Məsələn, **candidate** (namizəd // kandidat), **president** (prezident), **journalist** (jurnalist), **prime minister** (baş nazir), **minister** (nazir //minister) və s.
2. Tibb sahəsində işlənən beynəlmiləl səciyyəli aqentiv mənəli leksik vahidlər. Məsələn, **oncology** (onkoloq), **cardiology** (kardioloq // ürək həkimi), **dermatologist** (dermatoloq), **masseur // masseuse** (masaj edən), **urologist** (uroloq), **doctor** (həkim // doktor), **neurologist** (nevroloq), **orthopedist** (ortoped) və s.
3. İdman sahəsində işlənən beynəlmiləl səciyyəli aqentiv mənəli leksik vahidlər. Məsələn, **debutant** (debutant), **basketballer** (basketbolçu), **boxer** (boksçu), **footballer** (futbolçu), **sportsman** (idmançı //sportsmen), **goal keeper** (qapıçı) və s.
4. Kosmonavtika sahəsində işlənən beynəlmiləl səciyyəli aqentiv mənəli leksik vahidlər. Məsələn, **cosmonavt** (kosmonavt), **lunokhod** (ayda gəzən), **spaceman** (kosmik adam), **astrologer** (astroloq) və s.
5. Musiqi, ədəbiyyat, incəsənət və s. bu kimi sahələrdə işlənən beynəlmiləl səciyyəli aqentiv mənəli leksik vahidlər. Məsələn, **pianist** (pianoçu), **ballet-master** (baletmeyster), **balerine** (balerina), **musician** (musiqiçi), **composer** (bəstəkar), **guitarist** (gitaraçı), **dramaturg** (dramarutq), **novellist** (novellaçı) və s.
6. Kənd təsərrüfatı sahəsində işlənən beynəlmiləl səciyyəli aqentiv mənəli leksik vahidlər. Məsələn, **farmer** (fermer), **agriculture** (aqreqatorçu), **agronomist** (aqronom-kənd təsərrüfatı işləri ilə məşğul olan adam), **zoologist** (zooloq) və s.

III FƏSİL

AQENTİV ŞƏKİLÇİLƏR VASİTƏSİLƏ YARANMIŞ LEKSİK VAHİDLƏRİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

3.1. Sənət və peşə adlarının struktur xüsusiyyətləri

Dilçilik elmi qarşısında leksikologiya bölməsinin hələ bir çox problemləri qalmaqdadır. Həmin problemlərdən biri də sənət və peşə adlarının müxtəlif sistemli dillərdə qarşılıqlı öyrənilməsi məsələsidir.

Struktura – sistemin ünsürləri arasındakı münasibətlərin toplusu və ya bir bütövün tərkibcə və daxilən təşkil olunmasıdır. Sözü mənə müxtəlif əlamətlərdən ibarətdir. Həmin əlamətlər sözü semantik strukturunu formalaşdırır. Sözü mənə strukturunu, mənaların hər birinin dil formalarını, müxtəlif mənə əlaqələrini aydınlaşdırmaq yolu ilə müəyyənləşdirmək olar. Sözü mənə strukturunu onun ifadə etdiyi əşya və ya məfhumla bağlıdır. Sözü mənə strukturunu sabit deyildir. Onun dəyişməsi əsasən üç planda gedir: a) **sözlərin məntiqi - əşyavi məzmununun dəyişməsi**; b) **sözlərin leksik-qrammatik əlaqələrinin dəyişməsi**; c) **leksik-semantik sistemdə sözlərin mənə əlaqələrinin dəyişməsi**. Söz daxili formasına görə üç struktur elementdən ibarətdir: fonoloji, morfoloji və semantik. Sözü mənə strukturunda sözü leksik mənəsini təşkil edən ayrı-ayrı elementlər ayrılıqla bilər. Çoxmənalı sözlərin müxtəlif mənə elementləri, leksik-semantik variantları bir mənə strukturunda birləşir. Məsələn, **foreman** – 1) usta; 2) briqadir; 3) baş vəkil və yaxud **headman** – 1) sərkərdə; 2) baş fəhlə mənaları bir mənə strukturunu yaradır.

Sənət və peşə adlarının struktur cəhətdən öyrənilməsi qrammatikanın öhdəsinə düşür. Çünki qrammatika dilin qrammatik quruluşunu öyrənmək, onların sadə formada dildə mövcud olmasını, kök və şəkilçilər vasitəsilə yeni sözlərin yaranmasını, sözlərin birləşərək mürəkkəb söz formasında yeni mənalı sözlər əmələ gətirməsi məsələlərini izah edir.

Sözləri səs komplekslərinə, ifadə etdikləri məfhumlara, əşyalara görə eyniləşdirmək və ya fərqləndirmək olar. Fikir mübadiləsi prosesində söz hər dəfə

yenidən yaranmır, o, danışanın təfəkküründə hazır vahid kimi yenidən təkrar olunur. Bir sözlə həm bir, həm də bir neçə oxşar və ya oxşar olmayan əşyaları adlandırmaq mümkündür. Başqa sözlə desək, eyni səs kompleksi ilə həm eyni, həm də müxtəlif məfhumları ifadə etmək olar.

Struktur xüsusiyyətlər – dünya dillərində sözlərin dəyişməsi, birləşməsi qaydaları müxtəlif olsa da qrammatikanın bütün dillər üçün ümumi cəhətləri vardır.

Dünya dillərində qrammatik mənaların ifadə edilməsi üçün müxtəlif üsullar vardır. Bəzi dillərdə qrammatik kateqoriyalar olduğu kimi, bəzilərdə də qrammatik vasitələr vardır. Ümumiyyətlə, qrammatik kateqoriya və qrammatik vasitə anlayışlarını eyniləşdirmək mümkün olmadığı kimi, onları funksiya etibarilə bir-birindən təcrid etmək də düzgün deyil. Hər bir qrammatik ünsürün kateqorial funksiyası olduğu kimi, qrammatik vasitənin də müəyyən vəzifəsi vardır. Onlar qrammatik mənayı yaratmır, əksinə qrammatik mənayı ifadə edir.

Dünya dillərində qrammatik vasitələrin aşağıdakı növləri vardır: şəkilçilər (affikslər), daxili fleksiya, təkrarlar, köməkçi sözlər, söz sırası, vurğu, intonasiya, suppletivizm.

İngilis və Azərbaycan dillərində sənət və peşə adlarının zənginləşməsində söz yaradıcılığının böyük əhəmiyyəti vardır.

Müasir İngilis dilində mövcud olan sənət-peşə leksikası öz quruluşuna görə digər leksik mənəli sözlər kimi üç qrupa ayrılır: sadə, düzəltmə, mürəkkəb. Məlumdur ki, kəmiyyətinə görə sadə sənət və peşə adları düzəltmə və mürəkkəb sənət və peşə adlarına nisbətən çox azdır. Düzəltmə söz formasında olan sənət və peşə adları dildə mövcud olan sözlərin müəyyən hissəsini təşkil edir. Yüksək elmi-texniki tərəqqini ifadə etməyə qabil olan, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayan vasitələr içərisində şəkilçiləri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu baxımdan morfoloji yolla sözlərin əmələ gəlməsi peosesində sözdüzəldici şəkilçilər əsas yer tutur. Sənət adlarının müəyyən qismini təşkil edən, düzəltmə söz formasında olan sənət və peşə adları sadə sözlərin həm şəklini, həm də mənasını dəyişməklə əmələ gəlir.

Mürəkkəb söz formasında olan sənət və peşə adları da lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Bu gün mürəkkəb, hətta sadə sözlər hesab edilən bu dil vahidləri iki və ya daha çox sözlərdən ibarət olan söz birləşmələri olmuşdur.

Dildə söz birləşmələrinin mürəkkəb sözə, mürəkkəb sözlərin sadə sözlərə doğru inkişaf prosesi indi də davam edir və bu proses sənət və peşə adlarında da özünü göstərir.

Sadə sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlər. Dildə olan morfemlər hər bir dilin konkret qrammatik quruluşundan asılı olaraq söz tərkibində struktur element kimi birləşir. Dildə olan morfemlərin söz tərkibində birləşməsi üsulu məhz dilin öz qrammatik quruluşundan asılıdır. Amma bir çox dünya dilləri üçün bir universal cəhət vardır ki, o da sözün kök, əsas və affikslərdən ibarət olmasıdır.

Mənşə etibarilə sadə sənət və peşə sözlərinin yaranma tarixi daha qədimdir. Sadə söz yalnız bir kökdən ibarətdir. Dilçilikdə kök mürəkkəb bir anlayışdır. Söz kökləri dilçilikdə mənə daşıyıcısı olub, mənə yaratdığına və mənaları fərqləndirən minimal morfem olduğuna görə müəyyənləşdirilmişdir. Kök – sözün müstəqil işləne bilən, qrammatik dəyişmələr zamanı sabit qalan, ayrıca leksik mənaya malik olan və müəyyən anlayış ifadə edən əsas hissəsini təşkil edir. Bu xüsusiyyətlərə görə eyni fonetik tərkibdə olan morfemlərin kök və ya şəkilçi olduğunu asanlıqla müəyyənləşdirmək olar.

Sənət və peşə adları insan məişətinin zəruri atributu olaraq qədim dövrlərdən yaranmış və dilin əsas lüğət fondunun əsasını təşkil edir. Dilin özəyini təşkil edən və vaxtı ilə vahid mənada anlayışılan bu sözlərdən sonralar külli miqdarda yeni sözlər yaranmış, yeni anlayışların ifadəsi üçün söz öz ilk mənasını saxlamaqla yanaşı yeni mənalar qazanmışdır.

Buradan belə aydın olur ki, dil baxımından kökə və şəkilçiyə ayrılmayan bütün sənət və peşə adları kök sözlər hesab oluna bilər.

Ümumiyyətlə, istənilən dildə, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dillərində sənət və peşə adlarının həm əmələ gəlmə, həm də dildə işlənmə tarixi çox qədimdir.

Müasir ingilis dilində hal-hazırda aşağıdakı sadə sənət və peşə adlarından istifadə olunur: dispetçer, dramaturq, energetik, ekspeditor, ekspert, laborant,

kosmonavt, gimnast, korrektor, matros, ordinator, pilot, termist, stüardessa və s. Verilmiş sənət və peşə adları içərisində ingilis dilinə məxsus sənət adlarından əlavə yunan, latın, fransız və s. dillərə aid nümunələr də vardır.

Düzəltmə sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlər. Dünya dillərində həm işlənmə yerlərinə, həm də vəzifəsinə görə şəkilçilər bir-birindən fərqlənir. İşlənmə yerlərinə görə şəkilçilər ön (prefiks), orta (infiks) və son (suffiks) olmaqla üç yerə bölünür. Aydınır ki, işlənmə yerindən asılı olmayaraq, şəkilçilər sözlərə əlavə olunmaqla müəyyən mənə əmələ gətirir. Vəzifələrinə görə isə mənə və forma düzəldən olmaqla iki yerə bölünürlər: sözdüzəldici (suffikslər) və sözdəyişdirici şəkilçilər (fleksiya).

Dünyanın müxtəlif dillərinin materialları sübut edir ki, şəkilçilər müstəqil sözlərdən əmələ gəlmişdir. İndi abstrak qrammatik mənaya malik olan şəkilçilərdən çoxu öz tarixi inkişafında müstəqil leksik mənəli sözlər olmuşlar. Buna görə də onların bir hissəsi bəzi dillərdə indi də müstəqil söz kimi işləyə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində II şəxsin təkini bildirən “**sən**” şəxs sonluğu həm də ikinci şəxs əvəzliyi kimi, yəni müstəqil söz kimi işlənir.

Dilçilik elmi sübut etmişdir ki, şəkilçilərin müstəqil leksik mənəsi yoxdur. Lakin onlar müxtəlif leksik və qrammatik mənəların yaradılmasına xidmət edir. Sözdüzəldici şəkilçilər sözlərə əlavə olunarkən onların mənəsinə təsir edir, bir mənədən başqa bir mənə, bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi yaradır.

Müasir ingilis dilində sözlərin böyük əksəriyyəti sözdüzəltmə yolu ilə xalqın tarixi inkişaf prosesində formalaşmış leksik material – söz və şəkilçilər əsasında yaranır. Dildə sözdüzəltmə nəticəsində müxtəlif anlayışları, onların yeni xüsusiyyətləri, mənə çalarlıqlarını ifadə edən yeni mənəli və qrammatik cəhətdən yeni formalı leksik vahidlər əmələ gəlir. Buradan da söz yaradıcılığı prosesində leksika ilə qrammatikanın qarşılıqlı əlaqəsi meydana çıxır. Dünya dillərinin faktik materialları sübut edir ki, istər leksik, istərsə də qrammatik formalar bir-birilə dialektik münasibətdə olub daim biri digərinə təsir edir. Odur ki, hər hansı bir dilin quruluşunu öyrənmək üçün birinci növbədə şəkilçilərin həm leksik, həm də qrammatik formalarını nəzərə almaq lazımdır.

Əslində müasir ingilis dilində söz yaradıcılığı bilavasitə dilin qrammatik quruluşu ilə əlaqədardır. Bunun səbəbi aydındır, çünki şəkilçilər vasitəsilə yaranan hər hansı yeni bir söz eyni zamanda bu və ya başqa yeni bir nitq hissəsinin yaranması deməkdir. Deməli sözdüzəldici formalar nəinki yeni sözlərin yaranmasına xidmət edir, eyni zamanda həmin sözlərin bu və ya başqa nitq hissələri üzrə qruplaşmasına da kömək edir.

Leksika ilə qrammatikanın əlaqəsindən bəhs edərkən leksik proseslə dilin qrammatik quruluşunu təmin edən prosesin bir-birilə qarşılıqlı münasibətlərini göstərmək lazımdır.

Müasir ingilis dilində mövcud olan bütün sənət və peşə sözləri bu dilin fonetik və qrammatik normaları əsasında yaranmışdır. Bunların hər biri dil vahidləri olmaqla yanaşı insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini adlandırmağa xidmət edir. Bu vaxta qədər ayrı-ayrılıqda geniş tədqiqat obyektinə çevrilməsi də dilçilik mövzusunda yazılan bir çox elmi-tədqiqat əsərlərində dil vahidləri kimi sənət və peşə sözləri haqqında da danışılmışdır.

İngilis dilində mövcud olan sənət-peşə leksikasının müəyyən hissəsini düzəltmə formasında olan sənət və peşə adları təşkil edir. Ən yüksək elmi-texniki tərəqqini ifadə etməyə qabil olan, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayan vasitələr içərisində sözdüzəldici şəkilçiləri xüsusi qeyd etmək lazımdır; çünki morfoloji yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesində sözdüzəldici şəkilçilər əsas yer tutur. Düzəltmə söz formasında olan sənət və peşə adları sadə sözlərin həm şəklini, həm də mənasını dəyişməklə əmələ gəlir.

Bu dilin özünəməxsus şəkilçiləri həmin dilin öz sözlərindən, həm də alınma sözlərdən yeni sözlər – sənət və peşə sözləri əmələ gətirir. İngilis dilində bütövlükdə mövcud olan və onun lüğət tərkibini təşkil edən şəkilçilərin böyük əksəriyyəti digər dillərdən alınmış elementlər hesabına yaranmışdır. Bu gün artıq mövcud olan **-ant, -ent, -ine, -in, -ile, -id, -ite, -ete** şəkilçiləri ingilis dilində özlərinə elə möhkəm yer tutublar ki, onların yaranma mənşəyindən danışarkən onların roman dilləri mənşəyinə mənsub olması yalnız şərti mənada işlədilir.

Müasir ingilis dilində şəkilçilərin bəziləri məhsuldar, digərləri isə qeyri-məhsuldar fəaliyyət göstərməklə söz yaradıcılığı prosesində iştirak edirlər. Ümumiyyətlə desək, ingilis dilində, eləcə də Azərbaycan dilində sənət və peşə adları əmələ gətirən şəkilçilər miqdarca çox azdır. Ancaq kəmiyyətcə azlıq təşkil edən bu şəkilçilər dildə mövcud olan bütün şəkilçilərdən məhsuldardır.

Aqentiv mənalı mürəkkəb sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlər. Söz yaradıcılığı prosesinin başqa bir qolu olan sintaktik yolla söz yaratma prosesi ədəbi dilin leksikasının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bununla belə o, morfoloji yolla sözdüzəltməyə nisbətən məhduddur. Mürəkkəb sözlər digər sözdüzəltmə üsulları ilə yaradılan sözlərdən onunla fərqlənir ki, burada dildə əvvəlcə mövcud olan iki və daha artıq söz bir-birilə əlaqəyə girərək semantik, qrammatik və fonetik cəhətdən tam formalaşmış vahid bir söz əmələ gətirir. Mürəkkəb sözlər semantik zənginliyinə, komponentlərin quruluşuna, əmələ gəlmə qaydalarına görə olduqca rəngarəngdir. Əsasən yanaşma əlaqəsi əsasında formalaşan mürəkkəb sözlərin komponentləri müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olur.

Müasir dilçilikdə sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesi qədim dövrlərdən fərqli olaraq bir sıra yeni xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesinin tədqiqat obyektini analitik və mürəkkəb sözlərdir.

Mürəkkəb sözün tərkibində iştirak edən elementlərin ayrılıqda müstəqil məfhum ifadə edən sözlərdən ibarət olmasına baxmayaraq, mürəkkəb söz problemi düzəltmə söz problemindən daha qarışıq və mürəkkəbdir. Çünki mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri sərbəst şəkildə söz tərkibləri daxilində iştirak edə bilər ki, bu da həmin tərkiblərin öz forması etibarilə mürəkkəb sözlərə oxşarlığını meydana gətirir.

Bəzi dilçi alimlər mürəkkəb sözlərin kriteriyasını ancaq məzmununa əsaslanaraq müəyyən etməyə çalışmışlar. Bu da çox zaman mürəkkəb sözlərlə sərbəst söz birləşmələrinin eyniləşdirilməsi kimi yalnız bir yola gətirib çıxara bilər.

Bəzi alimlər isə mürəkkəb söz problemi həll etmək üçün bir meyar olaraq ancaq sözün formasını nəzərə alırlar. Onların fikrincə mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi üçün xüsusi formal əlamətlər olmalıdır. Onlar mürəkkəb sözlərin mövcud qrammatik formalar əsasında təşəkkülünü mürəkkəb sözlər üçün xarakterik əlamətlər hesab

etmirlər. Mürəkkəb sözlərin müəyyənləşdirilməsi üçün ancaq mənanı və ya ancaq formasını nəzərə almaq düzgün olmazdı. Sözlərin mürəkkəb söz əmələ gəlməsində məzmun rol oynadığı kimi, forma da mühüm yer tutur. Çünki məzmunca forma olmadığı kimi, formasız da məzmunu təsəvvür etmək olmaz. Ümumiyyətlə, hər hansı bir mürəkkəb söz tərkibinə daxil olan leksik vahidlər birlikdə yeni, vahid bir məfhum ifadə etməyə xidmət edir.

Mürəkkəb söz probleminə söz tipləri, sözlər arasında əlaqə və münasibətlər, nitq hissələrinə görə qruplaşma da böyük rol oynayır.

Mürəkkəb sözlər komponentlər arasındakı əlaqəyə görə iki yerə ayrılır: tabelilik əlaqəsi ilə birləşən mürəkkəb sözlər və tabelilik əlaqəsi ilə birləşən mürəkkəb sözlər. Bu əlaqələrin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bəzi mürəkkəb sözlərin komponentləri məna etibarilə öz mənalarını mühafizə etdiyi və biri digərindən asılı olmadığı halda, bəzi mürəkkəb sözlərin komponentləri məna etibarilə biri digərindən asılı olur və birinci komponentin ikincisini bu və ya digər cəhətdən tamamlamağa xidmət etmiş olur.

Bütün bu yuxarıda deyilənləri mürəkkəb söz formasında olan sənət və peşə adlarına da şamil etmək olar. Mürəkkəb sözləri təşkil edən komponentlərin müxtəlif nitq hissələri ilə ifadəsini, onlar arasında mövcud olan məna və sintaktik əlaqələrin rəngarəngliyini izah etmək məqsədilə həmin sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: hər iki komponenti həqiqi mənada işlənən mürəkkəb sənət və peşə sözləri, birinci komponenti həqiqi, ikinci komponenti isə məcazi mənalı sözlərdən düzələn və həqiqi mənada işlənən mürəkkəb sənət və peşə sözləri, hər iki komponenti sadə isimlə ifadə olunan mürəkkəb sənət və peşə sözləri, birinci komponenti sadə, ikinci komponenti düzəltmə isimlə ifadə olunan mürəkkəb sənət və peşə sözləri, hər ikitərəfi düzəltmə isimlə ifadə olunan mürəkkəb sənət və peşə sözləri, feli sifət tərəfi formasında olan mürəkkəb sənət və peşə sözləri və s.

Mürəkkəb sənət və peşə sözlərinin meydana gəlməsi müasir dövrümüzdə elmi-texniki tərəqqinin inkişaf etməsi, mürəkkəb istehsal proseslərində işləyən sənətkarların universal biliklərə yiyələnmə tələbatı ilə sıx əlaqədardır. İstehsal

prosesləri inkişaf etdikcə həmin sahələri ifadə edən yeni-yeni sənət və peşə sözləri meydana gəlir ki, bu da sənət və peşə leksikasının zənginləşməsinə xidmət edir.

3.2. Müasir ingilis dilində aqentiv şəkilçilərlə əmələ gəlmiş sənət-peşə terminlərinin yaranma yolları

Daxili imkanların və alınmaların köməyi ilə zənginləşən ingilis dilinin lüğət tərkibi hər şeydən əvvəl cəmiyyətin obyektiv-inkişaf qanun və normalarını özündə əks etdirir. Müasir ingilis dilində mövcud olan bütün sənət-peşə terminləri bu dilin fonetik və qrammatik normaları əsasında formalaşmışdır. Bunların hər biri dil vahidləri olmaqla yanaşı, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini adlandırmağa xidmət edir. İngilis dilində bütün sənət-peşə terminləri eyni vaxda həm sənət-peşə adı, həm də şəxs məfhumu ifadə etdiyi üçün onların hamısı ümumi isim və ya müxtəlif quruluşlu söz və ismi söz birləşmələri ilə ifadə olunur. İsimlərin bir çox morfoloji xüsusiyyətləri sənət-peşə terminlərində öz əksini tapır. Lakin şübhəsiz ki, sənət bir sıra spesifik xüsusiyyətlərinə görə bəzən isimlərdən fərqlənir.

Bu fərqləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

-Ümumi isimlər adətən konkret və ya mücərrəd olur, sənət-peşə adları isə şəxslə bağlı olduğu üçün konkret olur.

-**Doctor** (həkim), **teacher** (müəllim), **shepherd** (çoban), **surgeon** (cərrah), **poet** (şair), **driver** (sürücü) və s.

- Bütün ümumi və xüsusi isimlər – “kim?” “nə?” suallarından birinə cavab verdiyi halda, sənət-peşə adları isə şəxslə əlaqədar olduğu üçün ayrılıqda ancaq “kim?” sualına cavab verir.

Painter (rəssam), carpenter (çilingər), engineer (mühəndis), postman (poçtalyon), chemist (kimyaçı) və s.

Digər ümumi isimlər kimi sənət-peşə terminləri də cümlədə müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsində işləyə bilər. Bu zaman onlar hansı cümlə üzvü funksiyasında işlənərsə, onun da sualına cavab verir. Məsələn:

The carpetner made a beautiful table, (who?)

Shepherd Rasim through about going out of the bad weather. (which Rasim?)

The friends greeted the blacksmith. (whom?)

-İsmlər ümumi və xüsusi, sənət-peşə adları isə həmişə ümumi olur.

- İsmlər insan, coğrafi ərazi, təbiət hadisələri, heyvan, quş, bitki və s.adları bildirdiyi halda, aqentiv mənalı ismlər ancaq insanla bağlı olub, onun fəaliyyət prosesinin adını bildirir.

-Məlumdur ki, ismlər canlı və cansız olur, sənət və peşə adları isə şəxslə bağlı olduğu üçün ancaq canlı ismlərə məxsusdur.

Sənət-peşə terminlərinin qrammatik xüsusiyyətləri ayrılıqda tədqiqat obyektinə çevrilməsə də, peşə leksikasının müxtəlif sahələrini tədqiq edən yer gəldikcə onun morfoloji xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. V.İ.Petrunina, T.Q.İvanova və s. leksik yolla əmələ gələn sənət-peşə adları haqqında maraqlı fikirlər söyləmişlər.

İngilis dilinin lüğət tərkibində olan aqentiv mənalı leksik vahidlərin mühüm hissəsini morfoloji üsulla əmələ gələn düzəltmə söz formasında olan sənət-peşə terminləri təşkil edir. Ən yüksək elmi-texniki tərəqqi və nəaliyyətləri dil ilə ifadə etməyə qabil olan ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayan vasitələr içərisində aqentiv mənanı yaradan şəkilçiləri xüsusilə qeyd etmək olar. Bu baxımdan morfoloji yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesində sözdüzəldici şəkilçilər əsas yer tutur.

Morfoloji üsulla yaranan aqentiv mənalı leksik vahidlər. İngilis dilində olan sənət-peşə adlarının yaranmasında fəal iştirak edən aqentiv şəkilçilər aşağıdakılardır:

-er:

İngilis dili materiallarını araşdırarkən məlum olmuşdur ki, ingilis dilində sənət və peşə adları leksik vahidləri yaradan sözdüzəldici şəkilçilər arasında ən məhsuldar aqentiv mənalı şəkilçi hesab edilir. Bu şəkilçi ilə yaranmış leksik vahidlərin sayı bütün digər şəkilçilərə nisbətən daha çoxdur. Müasir ingilis dilində bu şəkilçinin köməyi ilə fellərdən isim yaranaraq, həmin fellərin ifadə etdiyi işlə məşğul olan, fəaliyyət göstərən şəxslərin adları bildirilir. **-er** şəkilçisi sənət sahibləri ilə məşğul

olan şəxsləri ifadə edir və həmin şəxslər sözün kökündə göstərilmiş felin mənasına uyğun sənət və peşə ilə məşğul olurlar.

Məsələn, **writer, oiler, fighter, jumper, invader, carpenter, joiner, jeweler, hunter, builder, driver, swimmer, gardener, painter, manager, driller, sweeper, weigher, counter, defender, trainer, boxer, milker, composer, fisher, watcher, coaler, cashier, fitter, announcer, reader, baker, butcher, designer, drawer, burnisher, borer, engineer, adventurer, adviser, almoner, angler, announcer, arbiter, artificer, book-maker, book-keeper, book-hinder, bill-poster, bargaineer, balancer, binder, broker, builder, burner, campaigner, caretaker, climber, cashier, commander, coiner, controller, cropper, dealer, dresser, exchequer, executioner, forger, ganger, manager, miller, painter, pauper, perfomer, piper, plader, practitioner, printer, producer, rafter, receoder, reviser, seller, sewer, shoemaker** və s.

- or:

İngilis dilinin orta əsrlər dövründə lüğət tərkibində - **or** şəkilçisi ilə düzəlmiş çoxlu sayda isim roman dillərindən ingilis dilinə keçmişdir. Bununla belə müasir dövrdə -**or** şəkilçisi ilə alınmış sözlərin kökünü – fel formalarını asanlıqla araşdırmaq mümkündür. Müasir ingilis dilində -**or** şəkilçisi bir söz yaradıcı element kimi özünü tanıdaraq, fel köklərindən isim yaratmışdır. Baxmayaraq ki, ingilis dilində - **or** şəkilçisi ilə düzələn isimlər başlıca olaraq sənət və peşə adları bildirirlər, roman dillərinin təsiri və eləcə də ingilis dilindəki -**er** şəkilçisinin təsiri altında -**or** şəkilçisi sənət-peşə mənalarından savayı digər mənalar da kəsb etmişdir.

- “**or**” şəkilçisi ilkin mərhələdə “**our**” formasında olmuşdur. Müəyyən dövr ərzində -**or** şəkilçisi müəyyən bir işi, fəaliyyət növünü yerinə yetirən elmi, texniki avadanlıqların adlarını düzəltməyə xidmət etmişdir. Bütün bu qeyd olunan mənalarla yanaşı müasir ingilis dilində -**or** şəkilçisi qeyri-məhsuldar olsa da aşağıdakı misallardan görüldüyü kimi xeyli sayda leksik vahidlər yaratmışdır.

Məsələn, **doctor, navigator, actor, incistor, corrector, lector, executor, ambassador, caservator, counsellor, creditor, cultivator, erector, investigator, operator, sculptor, translator, acceptor, aeronavigator, arbitrator, conductor,**

constructor, editor, educator, executor, generator, inventor, investor, mentor, moderator, monitor, numerator, procurator, rector, redactor, tutor, subeditor, solicitor, sailor və s.

-ist:

Müasir ingilis dilində **-ist** şəkilçisi söz yaradıcı bir element kimi qəbul edilmişdir. Qədim dövrdə həmin şəkilçi fransız dilində **-iste**, alman dilində **-istes** şəklində olmuş və həmin dillərdən də ingilis dilinə keçmişdir. İlk dövrlərdə **-ist** şəkilçisi roman dillərində isimdən isim yaratmaq rolunu həyata keçirmişdir. Sonrakı dövrlərdə isə bu şəkilçi yeni sözlər yaratmış və yaratdığı sözlərdə bu və ya digər fəaliyyət növü ilə aktiv şəkildə məşğul olan sənət və peşə sahibini ifadə etmişdir. **-ist** şəkilçisi ilə yaranmış söz müxtəlif mənə çalarlıqları ifadə edir.

Texniki alətlər, musiqi alətləri və bir sıra digər əşyaların adlarını bildirən isimlər **-ist** şəkilçisi qəbul etməklə həmin alətləri idarə edən sənət və peşə sahiblərini ifadə edirlər. Aşağıdakı nümunələrə fikir verin:

Motor – **motorist** (motor yığan), **machine-machinest** (maşinist), **automobile-automobilist** (avtomobilist): **violin-violinist** (skripkaçı), **piano-pianist** (pianoçu), **mechanics-mechanist** (mexanik), **type-typist** (makinaçı) və s.

Bir sıra elm adlarının sonuna **-ist** şəkilçisi artırılaraq həmin elm sahələri ilə fəaliyyət göstərən sənət və peşə adamlarını bildirən leksik vahidlər yaranır.

Məsələn, **technology – technologist** (texnoloq), **geology-geologist** (geoloq), **biology-biologist** (bioloq), **education-educationist** (təربiyəçi), **lexics-lexist** (leksis), **phonetic-phonotist** (fonotist) və s.

-ist şəkilçisi həmişə fəaliyyətdə olan, öz mütəhərrikliyi ilə fərqlənən şəkilçilərdən biridir. O istənilən yeni bir əşyaya artırılaraq həmin əşya ilə fəaliyyət göstərən sənət və peşə sahibini bildirə bilər.

Məsələn, **parachutist, codist, militarist, environmentalist, economist, journalist, agronomist, physicist, dramatist, pianist, harpist, organist, novelist, florist, agriculturist, agronomist, alchemist, alpinist, anatomist, apiarist, astronomist, biologist, caricaturist, cartoonist, economist, impressionist, machinist, oculist, novelist, psychiatrist, sociologist, telegraphist, telephonist** və s.

Digər qeyri məhsuldar aqentiv şəkilçilərlə əmələ gəlmiş leksik vahidlər.

-eer:

Məsələn, **weaponeer, engineer, pistoleer, carbineer, mountaineer, racketeer**
və s.

-ee:

Məsələn, **holdee, artificiee, consignee** və s.

-ant:

Məsələn, **accountant, fabricant, servant, assistant, attendant, celebrant,**
commandant, lieutenant, merchant, sergeant və s.

-ress:

Məsələn, **poetress, instructress, actress, waitress, directoress, songstress** və s.

-ian:

Məsələn, **musician, academician, diagnostician, physician** və s.

-ic: Məsələn, **critic, mathematic** və s.

3.3. Müasir ingilis dilində sintaktik üsulla yaranan aqentiv mənalı leksik vahidlər

İngilis dilində işlənən sənət-peşə terminlərinin müəyyən qismi mürəkkəb söz formasında olur, mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi leksikoloji elmi ədəbiyyatda “sintaktik yolla söz yaradıcılığı” adlanır.

Bütün mürəkkəb sözlər kimi, mürəkkəb söz formasında olan sənət-peşə terminləri də bu yöndən istisnalıq təşkil etmir. Sənət-peşə terminləri təşkil edən komponentlərin müxtəlif nitq hissələri ilə ifadəsini, onlar arasında mövcud olan məna və sintaktik əlaqələrin rəngarəngliyini izah etmək məqsədilə həmin sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Hər iki komponenti sadə və həqiqi mənada işlənən mürəkkəb sənət-peşə terminləri:

Məsələn, *orchardman* (bağban), *fireman* (yanğınsöndürən), *soundman* (səs operatoru), *hangman* (cəllad), *landlord* (mürəkkəb), *beemaster* (arıçı), *motor-*

mechanic (mexanik), head clerk (dəftərxana müdiri), school master (müəllim) milkmaid (sağıcı), nursemaid (dayə), balletmaster (balerina) və s.

2. Birinci komponenti sadə, ikinci komponenti düzəltmə isimlə ifadə olunan mürəkkəb leksik vahidlər:

Məsələn, *assistant-manager (Təsrrüfat işləri üzrə müdir), shop-manager (mağaza müdiri), tea-grower (çayçı), shoe-maker (çəkməçi), sewerege cleaner (kanalizasiya təmizləyən), bootmaker (ayyaqqabı tikən), balet-dancer (balerina), novel-writer (roman yazan), motor-cycler (motoskletçi), fruit-grower (meyvəçi), book-keeper (hesabdar), dressmaker (dərzi), fortuna-teller (falçı), cotton planter (pambıqçı) və s.*

3. Birinci komponent sadə, ikinci komponenti “**play**” sözü ilə düzələn mürəkkəb sənət-peşə terminləri:

Məsələn, *football-player (futbolçu), chess-player (şahmatçı), piano-player (pianoçu), organ-player (orqançı), basketball-player (basketbolçu) və s.*

4. Birinci komponenti sadə, ikinci komponenti isə “**man**” sözü ilə düzələn, kişi cinsinə mənsub olan mürəkkəb aqentiv mənəli leksik vahidlər.

Məsələn, *waterman (avarçəkən), boatman (qayıqçı), iceman (dondurma satan), policeman (polis işçisi), watchman (gözətçi), chessman (şahmatçı), motorman (minamyotçu), cameraman (kinooperator), clergyman (keşiş), stableman (mehtər), barmen (bufetçi), penman (mirzə), herdsman (çoban) və s.*

İngilis elmi ədəbiyyatında sözyaradıcı şəkilçi olan “**man**” sözünün rolundan az bəhs edilmişdir. Bu onunla bağlıdır ki, bəzi dilçi alimlər “**man**” sözünü şəkilçidən daha çox mürəkkəb sözün komponenti hesab edirlər. Bununla belə **headman** (rəhbər), **infantryman** (piyada, döyüşçü), **ploughman** (şəkilçi) və s. bu kimi sözlərdə “**man**” şəkilçisinin mürəkkəb sözün komponenti olduğuna inanmaq bir az çətindir. Bütün bu sözlərdə “**man**” şəkilçisi öz şəkilçi keyfiyyətini saxlayır. Bəzən “**man**”, “**woman**” tipli yaradan leksik vahidlər. Azərbaycan dilindəki **-an-**, **ən** feli sifət düzəldən sözdüzəldici şəkilçilərə uyğun gələn sənət-peşə terminləri düzəldir:

Məsələn, **baggage**man (yükdaşıyan), **bow**man (oxatan), **drags**man (kömürdaşıyan), **dust**man (zibilyıǵan), **fire**man (yanǵınsöndürən), **highway**man (yolkəsən), **lumber**man (aǵackəsən), **pieman** (piroq satan) və s.

5. Birinci tərəfi sadə sözdən, ikinci tərəfi “**woman**” sözü ilə düzələn qadın cinsinə aid mürəkkəb sənət-peşə terminləri:

Məsələn, **business**woman (işgüzar qadın), **char**woman (günəmuzd qadın), **washer**woman (paltaryuyan qadın), **milk**woman (saǵıcı qadın), **sales**woman (satıcı qadın), **air**woman (təyyarəçi qadın), **fore**woman (texnik qadın), **chair**woman (sədr qadın), **needle**woman (toxucu qadın), **scrub**woman (xidmətçi qadın), **sport**woman (idmançı qadın), **trade**woman (ticarətçi qadın) və s.

“**Woman**” elementinin sinonimi kimi “**maid**” sözünü də işlətmək olar.

“**Maid**” sözü bir sıra isim köklərinə qoşularaq “**woman**” elementləri mürəkkəb sözlərlə eyni mənəli birləşmələr əmələ gətirir.

Məsələn, **milk**woman-**milkmaid** (saǵıcı), **bar**woman-**barmaid** (bufetçi qadın), **dairy**woman-**dairy maid** (fermada işləyən qadın) və s.

“**Man**” və “**woman**” elementləri müxtəlif nitq hissələrinə qoşularaq yeni leksik vahidlər.

- İsmə qoşularaq yer milliyyət mənaları və peşə, sənət mənaları kəsb edir.

Məsələn, **english**man (ingiltərəli), **french**man (fransalı), **water**man (avarçəkən), **baǵ**man (tacir), **fire**man (yanǵınsöndürən), **coach**man (faytonçu), **toy**man (oyuncaq düzəldən usta), **ail**man (neftçi), **night**man (gecə gözetçisi), **needle**woman (tikişçi), **seaman** (dənizçi), **school**man (ruhani) və s.

- Felə qoşularaq yaranan sənət-peşə terminləri:

Məsələn, **watch**man (gözetçi), **hang**man (cəllad), **hold up** man (soyğunçu), **switch**man (oxatan), **scurb**woman (xidmətçi qadın), **tire**woman (qarderobçu), **wash**woman (paltaryuyan qadın), **post**man (paçtalyon), və s. Nümunələrdən də göründüyü kimi – **man** şəkilçisi fel köklərinə artırılaraq əksər hallarda aqentiv mənalarla, yəni feldə verilən hərəkətləri icra edən şəxs mənasını daşıyır.

İngilis dilində fel əsaslarına qoşulan “**man**” şəkilçisi və “**woman**” elementi mürəkkəb sənət-peşə terminləri nisbətən azdır. Bunun əsas səbəblərindən biri

məhsuldar aqentiv mənali şəkilçilərdən olan və “**man**” elementinə sinonim olan **er** şəkilçisinin fellərlə daha çox işlənmə qabiliyyətinə malik olmasıdır. Bir sıra sözlərdə “**man**” elementi şəkilçisi olması ilə o qədər səciyyələnir ki, funksiya etibarilə ona yaxın olan –**er** şəkilçisi ilə asanlıqla əvəz olunur.

Məsələn, **Hammerman-hammerer, workman- worker, huntsman-hunter, signalman-signaller** və s.

Bəzən –**er** və –**man** elementləri ilə düzələn sənət-peşə terminləri eyni əsasdan düzəlsələr də, onların mənaları müxtəlif olur. Məsələn, **shipman** (dənizçi), –**shipper** (yükdöndərən), **shopman** (satıcı), **shopper** (alıcı), **trainman** (konduktor), **trainer** (məşqçi) və s.

“**Man**” və “**woman**” elementləri ən çox isimlərə qoşulur və bu zaman sözün əsasında ifadə olunmuş əşya, predmet, alət və s. ilə bağlı şəkilçi bildirir. Bunu aşağıdakı misallardan da aydın görmək olar.

Woodman (meşəbəyi), **airwoman** (təyyarəçi qadın), **stableman** (mehtər), **roadman** (yol işçisi), **taxi-man** (taksi sürücüsü) və s.

İngilis dilində sintaktik yolla yaranan sənət-peşə terminləri içərisində ən çox işlənən “**man**” və “**woman**” sözləri ilə işlənən sənət-peşə terminləridir.

İngilis dilində lüğətlərdən topladığımız faktlara əsasən deyə bilərik ki, təbii olaraq kişi cinsinə aid sənət-peşə terminləri, qadın cinsinə aid sənət-peşə terminlərinə nisbətən daha çoxdur.

Müasir ingilis dilində –**ee**, –**ist** kimi sözdüzəldici şəkilçilər də bəzən “**man**” və “**woman**” sözləri ilə yaranan mürəkkəb sözlərin ifadə etdiyi sənət-peşə terminlərini bildirir:

Məsələn, **bargeman-bargee** (qayıqçı), **motorman**-motorist (maşinist), (sürücü) və s.

Müasir ingilis dilində “**man**” və “**woman**” yarımsəkilçilərinin başqa sözlərlə əvəz olunduğu hallarada da rast gəlmək olar.

Məsələn, **cameraman** (camerawoman), **cameraoperator** (kinooperator), **fireman** (firewoman) – **firefighter** (yanğınsöndürən), **policeman** (policewoman - **policeofficer** (polis işçisi) və s.

“**Man**” və “**woman**” elementi sənət-peşə bildirən leksik vahidlərin xarakterik cəhətlərindən biri də odur ki, digər mürəkkəb sözlərdə əsas məna ikinci komponentin üzərinə düşdüüyü halda, sənət-peşə bildirən leksik vahidlərdən əsas mənanı birinci komponent, yəni sözün kökü dəyişir.

Məsələn, **cloakroom** (qarderob), **baby sitter** (dayə), **blue-print** (işarə) və s. bu kimi birləşmələrdə **-room**, **-sitter**, **-print** sözləri həmin birləşmələrin əsas məna daşıyıcılarıdır. Amma aşağıdakı misallara nəzər yetirək.

Policeman (polis), **seaman** (dənizçi), **tradesman** (ticarətçi) və s. bu kimi sənət-peşə terminlərindən – isə əsas məna birinci komponentlərin, yəni **police**, **-sea**, **-trade** sözlərinin üzərinə düşür.

“**Man**” və “**woman**” elementləri ilə əmələ gələn leksik vahidlər bir sıra leksik semantik və bəzən üslubi xüsusiyyətlərə malikdir. Onların leksik-semantik cəhətdən təhlili həmin birləşmələr haqqında geniş məlumat əldə etməyə imkan verir. Lakin mürəkkəb sözlərin söz birləşmələri ilə əlaqəsi məsələsi də bu sahəyə aidiyyəti olan aktual məsələlərdən biridir. Buna görə də “**man**” və “**woman**” elementi sənət-peşə terminlərinin söz birləşmələri ilə əlaqəli şəkildə təhlili daha da elmi təsəvvür yaratmağa imkan verir.

“**Man**” və “**woman**” elementi sənət-peşə terminləri ilə söz birləşmələri arasındakı əlaqə özünü ilk növbədə bu tipli mürəkkəb sözlərin strukturunda göstərir. Məsələn “**man**” və “**woman**” elementi sənət-peşə terminlərini əmələ gətirən nitq hissələrinə uyğun söz birləşmələri də düzələ bilər. Deməli, struktur əlaqə özünü mürəkkəb tərkib hissələrinin morfoloji xarakterində, komponentlərin birləşmə və düzəlmə qaydasında da büruzə verir.

Söz birləşmələrin təyin olunan üzvü, yəni əsas komponenti mürəkkəb sözlərin də əsas komponentlərinə çevrilir. “**Man**” və “**woman**” elementi sənət-peşə terminlərində, şübhəsiz ki, birinci komponent olacaq, çünki artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu tipli mürəkkəb sözlər “**man**” və “**woman**” elementləri yalnız sözün əsasını təyin edir, yəni köməkçi söz rolunu oynayır.

“**Man**” və “**woman**” elementi sənət-peşə terminləri ilə söz birləşmələri arasında struktur əlaqədən başqa semantik əlaqə də mövcuddur. Bu cür semantik əlaqə özünü

mürəkkəb sənət-peşə terminlərinin tərkib hissələri arasındakı məna əlaqəsi əks etdirməsində göstərir, Yəni **“man”** və **“woman”** elementi mürəkkəb sənət-peşə terminlərinin tərəfləri arasındakı məna əlaqələri həmin sənət-peşə terminlərinin sinonimi olan söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı əlaqəyə uyğun gəlir.

“Man” və **“woman”** tipli sənət-peşə terminlərinin birinci komponentləri əsasən isim, sifət yaxud da fel olur, bunu sxemlər vasitəsilə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

-N+ man (-woman), fireman (yanğınsöndürən), **chessman** (şahmatçı), **coalman** (kömürçü) və s.

N + (-woman) tipli sənət-peşə terminlərinin ikinci komponenti, yəni **“man”** və ya **“woman”** elementləri birinci komponentlə ifadə olunmuş isimlə əlaqəyə girərək mürəkkəb isim əmələ gətirir ki, o da müxtəlif sənət, peşə ilə məşğul olan adamları bildirir.

Məsələn, **boat + man** (qayıqçı), **fire + man** (yanğınsöndürən), **post + man** (poçtalyon), **chair + woman** (sədr qadın), **air + woman** (təyyarəçi qadın) və s.

-Adj + man (-woman); wise woman (falçı) və s. Bu sxemə uyğun gələn sözlərə lüğətlərdə nisbətən az təsadüf olunur.

-V + man (-woman); workman (fəhlə); **washwoman** (paltaryuyan) və s. bu tipli sənət-peşə terminlərində tərkib hissələrinin bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsini müşahidə etmək olar. Birinci komponentdə göstərilən hərəkətin ikinci hərəkətdə ifadə olunmuş kişi və ya qadın cinsini bildirən **“man”** və **“woman”** elementləri ilə əlaqəsində həmin hərəkət, yaxud da işlə məşğul olan şəxsi bildirən sənət-peşə terminləri alınır. Məsələn, **hangman (to hang + man)** (cəllad), **workwoman (to work + woman)** (fəhlə qadın), **watchman (to watch + man)** (gözetçi) və s.

Nəhayət onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, mürəkkəb sənət-peşə adlarının komponentləri arasındakı əlaqə həm də ətraf aləmdə mövcud olan obyektlərin, real predmetlərin arasındakı əlaqəni göstərir. Ona görə də həmin əlaqələri, həm də **“man”** və **“woman”** tipli sənət-peşə adlarının komponentləri arasındakı əlaqələri təhlil edərkən obyekt reallığı da nəzərə almaq və düzgün nəticə çıxarmaq lazımdır.

“Man” və **“woman”** elementlərini yalnız şəkilçilər yox, leksik mənalı bütöv sözlər də əvəz edə bilər. Belə sözlərdən ən çox yayılan **“person”** sözüdür. Məsələn,

chairman-chairperson (sədr), **policeman – policeperson** (polis), **seaman – seaperson** (dənizçi), **salesman – salesperson** (satıcı), **workman – workperson** (fəhlə) və s.

Hazırda aqentiv mənalı peşə terminləri bildirən sözlərin kişiyyə və qadına işarə etdiyini göstərmək üçün “**man**” və “**woman**” elementlərini işlətmək əvəzinə, hər iki cins üçün ümumi olan “**person**” sözünü işlətmək daha məqsədəuyğundur. Məsələn, **chairperson** (sədr), sözü həm “**chairman**”, həm də “**chairwoman**” sözlərinin əvəzinə işlənə bilər.

Söz birləşməsi formasında olan sənət-peşə terminləri sabit birləşmələrdir.

Onlar formaca sabit, mənacə sərbəst birləşmələrdir. Sənət-peşə terminləri birləşmələrini ümumi birləşmələrdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərindən biri elə məhz bundan ibarətdir.

Bütün bu deyilənlər nəticəsində fikrimizi ümumiləşdirərək demək istəyirik ki, sadə sənət-peşə terminləri mürəkkəbləşməyə, mürəkkəb sənət-peşə terminləri söz birləşməsinə, mürəkkəb söz birləşməsi formasında olan sənət-peşə terminləri sadə söz birləşməsi formasında olan sənət-peşə adlarına, sadə söz birləşməsi formasında olan sənət-peşə terminləri söz formasında olan sənət-peşə terminlərinə doğru inkişaf prosesi keçirir.

Beləliklə, müasir ingilis dilində aqentiv şəkildə gələn ləksik vahidlərin tədqiqi ilə bağlı yuxarıda apardığımız araşdırmaları əsas tutaraq gəldiyimiz nəticələr aşağıdakılardır.

İngilis dilində aqentiv şəkildə gələn ləksik vahidlər yaranarkən həm semantik, həm də qrammatik cəhətlər bir-birilə üzv şəkildə əlaqələndərək fəaliyyət göstərir. Ləksik vahidlərin yaranmasında həm ləksik, həm qrammatik, həm də semantik elementlər bərabər dərəcədə fəaliyyət göstərir: qrammatik cəhətləri semantik xüsusiyyətlərdən, semantik xüsusiyyətləri isə qrammatik cəhətlərdən ayrı təsvir etmək olmaz.

İngilis dilində aqentiv şəkildə gələn ləksik vahidlər əsasən **-er**, **-or**, **-ist**, **-man** şəkildələrinin hesabına formalaşmışdır. Bu şəkildələrdən hər biri sənət və peşə adları bildirmələrinə baxmayaraq, onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyət-

ləri vardır. Bu özünəməxsusluq həm semantik, həm də qrammatik cəhətlərdə qabarıq şəkildə əks olunmuşdur.

Lakin bununla belə bir qisim leksik vahidlər də vardır ki, onlar heç bir şəkilçi qəbul etmədən, morfoloji dəyişikliklərə uğramadan semantik cəhətlərinə görə aqentiv mənalar bildirirlər. Məsələn, **advocate**-vəkil, **cook**-aşpaz, **guardian**-qəyyum, **maid** – qulluqçu, **pilot**-təyyarəçi, **secretary**-katibə və s.

NƏTİCƏ

Tədqiqat işinə dair nəzəri və faktiki materialları araşdırdıqdan sonra əldə etdiyimiz aşağıdakı nəticələri qeyd etməyi lazım bildik.

Söz yaradıcılığı tarixi bir prosesdir. Bu proses həyatın davam etməsi ilə yanaşı öz inkişaf yolunu genişləndirir və genişləndikcə lüğət fonduna daim yeni sözlər əlavə olunur. Elmin və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni əmək alətləri yarandıqca həmin alətlərlə məşğul olan peşə sahələri də yaranır və bu sahədə çalışan peşə-sənət sahiblərini ifadə etmək məqsədilə yeni leksik vahidlər əmələ gəlir. Bu işdə aqentiv şəkilçilər əsas rol oynayır. Aqentiv şəkilçilərlə əmələ gəlmiş sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlər nəinki müasir ingilis dilində, eləcə də bütün dünya dillərində ictimai-tarixi inkişafın məhsuludur.

Müasir ingilis dilində aqentiv şəkilçilərlə əmələ gəlmiş sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlər həmin dilin lüğət tərkibində mühüm yerlərdən birini tutur. Sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlər həm morfoloji, həm də semantik cəhətdən forma və məzmun eyniliyi tələb edir. Sözlərin yaranmasında yalnız bir cəhətə - nə morfoloji, nə də semantik cəhətə üstünlük vermək olmaz. Çünki bir vəziyyətdə sintaktik cəhətdən üstünlük təşkil edən leksik vahid, digər bir vəziyyətdə morfoloji və qrammatik cəhətlərə əsaslanaraq yeni leksik vahidlər əmələ gətirir.

Beləliklə sənət və peşə adlarının yaranma tarixi bəşəriyyətin yaranma tarixi qədər qədimdir. İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində sənət və peşə adlarının bir problem kimi qarşıya qoyulub tədqiq edilməsi tarixi çox cavandır. Sənət və peşə adları xalqların tarixi, ingilis və Azərbaycan dillərinin zənginləşməsi, inkişaf etməsi tarixi ilə sıx əlaqədardır. Demək olar ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dilinə aid olan aqentiv mənalı leksik vahidlər xalqların inkişaf tarixini müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynamışdır.

Aqentiv şəkilçilərlə əmələ gəlmiş leksik vahidlər dedikdə müəyyən sənət, eyni zamanda təsərrüfat sahəsi ilə əlaqədar olan bütün terminlər nəzərdə tutulur. Sənət və peşə adları cəmiyyətin ümumi qanunları ilə idarə olunan iqtisadiyyat, mədəniyyət, elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq dildə ən çox törəyən və artan dil vahidləridir.

Terminologiya leksikası bir elm sahəsində işlədilən terminlərin sistem toplusudur. Sənət və peşə adları elmi-texniki anlayışların adı kimi işlənməkdə texnoloji leksikaya yaxınlaşır. Hər ikisi əşya və məfhumları ifadə etmək tələbindən irəli gəlir, ümumi cəhətləri müəyyən edir, istehsalat sahələri ilə əlaqədardır. Baxmayaraq ki, terminoloji leksika ilə sənət-peşə leksikası arasında yaxınlıq var, amma onları eyniləşdirmək də düzgün olmazdı.

Söz yaradıcılığı prosesinin qrammatik xüsusiyyətlərindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində bir çox tədqiqatçı alimlər söz yaradıcılığında morfoloji vasitələri əsas götürürlər. Bunu da inkar etmək olmaz ki, morfoloji cəhətlər olmadan söz yaradıcılığı prosesini təsəvvür etmək çətindir. Müxtəlif dillərdə leksik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesi morfoloji və sintaktik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesindən öz sadəliyi etibarilə fərqlənir.

Bu magistr dissertasiyasında bir ingilis dilində aqentiv şəkilçilərlə yaranmış leksik vahidlər və onların semantik cəhətdən ifadə etdikləri sənət və peşə leksikasından, onun zənginləşmə yollarından söhbət açmamışıq. Lakin zahirən sadə görünən bu yol həqiqətdə daha mürəkkəb olub, dərin tədqiqata ehtiyacı olan yollardan biridir. Söz yaradıcılığı prosesi bu və ya başqa bir dil üçün müxtəlif olsa da, məzmun etibarilə məsələnin həyata keçirilməsi əksər dillər üçün eynidir.

Sənət və peşə leksikasının zənginləşməsində daxili imkanların rolu əvəzsizdir. Çünki xalqın elmi və bədii təfəkkürünün güzgüsü həmin dilin lüğət tərkibidir. Dilin öz milli bazası hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi daha mütərəqqidir. Deməli, dilin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsi leksik, morfoloji və sintaktik yollarla mümkündür.

Dilin zənginləşməsində dilxarici amillərin də rolu danılmazdır. Dilxarici amillər vasitəsilə istənilən miqdarda yeni sözlər yaranır və dilin lüğət tərkibinə küllü miqdarda sözlər daxil olur. Dillərin və millətlərin yaxınlığı, dillər arasında əlaqələrin, alınmaların tədqiqi və araşdırılması, bu sahədə əsas qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsini aktual məsələlər sırasına çıxardır. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsulların öyrənilməsinin dilçilik baxımdan xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Aqentiv şəkilçilərlə əmələ gəlmiş leksik vahidlərin semantik və struktur xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi qrammatikanın öhdəsinə düşür. Ən azından ona görə ki, qrammatika dilin qrammatik quruluşunu öyrənir. Onların sadə formada dildə mövcud olmasını, kök və şəkilçilər vasitəsilə yeni-yeni sözlərin yaranmasını, sözlərin birləşərək mürəkkəb söz formasında yeni mənalı sözlərin əmələ gəlməsi məsələlərini əhatə edir.

Aqentiv vasitələrlə əmələ gəlmiş leksik vahidlər mənsub olduğu dilin bütün qrammatik qanun və qaydalarını özündə əks etdirir. Müasir sənət-peşə terminlərinin əksəriyyəti söz birləşməsi formasındadır. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı və istehsalın yenidənqurma texnologiyasının tətbiqi ilə əlaqədar olaraq onların sayı ildən-ilə çoxalmaqdadır.

Təqdim etdiyimiz magistr dissertasiyasında aqentiv üsullarla yaranmış leksik vahidlərin struktur xüsusiyyətləri də öz əksini tapmışdır. Burada qeyd olunur ki, sənət və peşə leksikasının sadə söz formasında olan növü öz kəmiyyətinə görə düzəltmə və mürəkkəb sənət-peşə sözlərinə nisbətən çox azdır. Amma buna baxmayaraq sadə sənət-peşə sözlərinin yaranma tarixi düzəltmə və mürəkkəb sənət-peşə sözlərinin yaranma tarixindən daha qədimdir. Sənət və peşə sahələri inkişaf etdikcə, kəmiyyətə çoxaldıqca insanlar sadə sənət-peşə sözləri ilə kifayətlənməmiş, düzəltmə və mürəkkəb sənət-peşə sözlərini yaratmaq zərurəti də meydana çıxmış, aqentiv vasitələrin rolu daha da artmışdır.

Dildə düzəltmə söz formasında olan aqentiv mənalı elmi-texniki tərəqqini ifadə etməyə qadir olan, dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayan vasitələrdən biridir. Burada sözdüzəldici şəkilçilərin mühüm rolu vardır. Sözdüzəldici şəkilçilərin əsas qismi dilin özünəməxsus, müəyyən bir qismi isə başqa dillərdən alınmadır. Bu şəkilçilər dilin zənginləşməsində əvəzsiz rol oynayır.

Müasir ingilis dilində mürəkkəb formada olan aqentiv mənalı leksik vahidlərin də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində rolu danılmazdır. Məlumdur ki, mürəkkəb söz formasında olan sənət və peşə sözlərinin komponentləri arasında məna əlaqələri vardır. Mürəkkəb sənət-peşə sözlərinin meydana gəlməsi müasir dövrdə elmi texniki

tərəqqi ilə sıx əlaqədardır. Mürəkkəb formada olan sənət-peşə leksikasına daxil olan sözlər öz quruluşuna görə çox rəngarəngdir.

Bütün dünya dillərində, o cümlədən ingilis dilində mövcud olan bütün sənət-peşə terminləri dildə ən çox dəyişikliyə uğrayan söz və söz birləşmələridir və bunlar aqentiv vasitələrlə əmələ gəlmişdir. Tabelik prinsipi əsasında yaranan söz birləşməli sənət-peşə terminləri aid olduğu dilin ümumi sintaktik qanunlarına tabe olaraq uzlaşma, yanaşma və idarə əlaqəsi ilə düzəldə bilirlər.

Aqentiv vasitələrlə əmələ gəlmiş sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlər lüğət təkibində ən mütəhərrik xüsusiyyətlərə malik, öz spesifikasi ilə fərqlənən müəyyən qrup sözlərdir.

İnsan formalaşmasında, onun təfəkkür və dilinin yaranmasında qədim zamanlardan müasir dövrə qədər bəşəriyyətin əldə etdiyi nailiyyətlərin qazanılmasında əmək mühüm və həlledici rol oynamışdır. Buna görə də əməyin müxtəlif növ və formalarını, onlarla məşğul olan şəxslərin fəaliyyət növünü ifadə edən aqentiv yolla əmələ gəlmiş leksik vahidlər və başlıca olaraq onların semantik ifadə vasitələri olan sənət və peşə terminlərinin ayrılıqda tədqiq olunması hər hansı xalqın tarixini, dilini, psixologiyasını, ictimai məişətini, mədəni səciyyəsinə öyrənmək deməkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Adilov M. “Sənətkar və söz”, Yazıçı, 1984, 145 s.
2. Adilov M. “Rəsmi üslubda terminlərin işlədilməsi”. Elm və Həyat, 1983. 167 s.
3. Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, VI cild, 1956, 361 s.
4. Axundov A. “Ümumi dilçilik” Maarif, Bakı, 1988, 260 s.
5. Babayev A. “Dilçiliyimizin Məbədi”, Bakı-2000, 264 s.
6. Blumfeld L. Dil-tərcümə edənlər. Ərəbov V.S. və Heybətov Q.N. Bakı Mütərcim, Bakı -2014, 520 s.
7. Cəfərov S. “Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı” ADY, Bakı, 1960, 206 s.
8. Dilçilik Ensiklopediyası I c. Bakı, Mütərcim, 2006, 516 s.
9. Dilçilik Ensiklopediyası II c. Bakı, Mütərcim, 2008, 524 s.
10. Əbdürrəhimov A.Ə. “Azərbaycan dilində sənət-peşə adları” Bakı, 1998, 342 s.
11. Əbdürrəhimov A.Ə. “Peşə-sənət terminlərinin mənşəcə növləri”, Azərbaycan terminologiyası problemləri. API, Bakı-1988, 124 s.
12. Əfəndiyeva T. “Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı, Elm, Bakı, 1990, 352 s.
13. Qasimov M. “Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları”, Elm, 1973, 186 s.
14. Qasimov M. “Terminlərin yaranma yolları”, Elm və həyat, 1988, 145 s.
15. Qurbanov A. “Müasir Azərbaycan ədəbi dili”, Maarif, Bakı, 1987, 450 s.
16. Məmmədov N, Axundov A., “Dilçiliyə giriş”, Elm, 1980, 315 s.
17. Məmmədov N. “Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları”, Maarif, 1971, 367 s.
18. Məmmədov Y. “Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı”, Bakı, 1987, 84 s.
19. Məmmədli N. “Alınma terminlər”, Elm, Bakı-1997, 312 s.
20. Musayev O. “İngilis dilinin qrammatikası” Maarif, 1996, 392 s.

21. Musayev O. Azərbaycanca – İngiliscə. Bakı, 1996, 646 s.
22. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət nəşriyyatı, 2007, 587 s.
23. Müasir Azərbaycan dili, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı-2002, 85-89 s.
24. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı-2013, 417 s.

Rus dilində

25. Арнольд И.Б. «Лексикология современного английского языка», М. 1959, с. 210.
26. Аракин В.Д. «О превращении лексических единиц в аффиксальных мышлениях», 1955, с. 198.
27. Аракин В.Д. Очерки по истории английского языка. М.1955, с. 323.
28. Арнольд И.В. Статистика современного английского языка. М. 2001, с. 25.
29. Банкевич Л.В. «Словообразование в английском языке» 1961, с. 131.
30. Берман И.Т. К вопросу о вставочном слове образовании, Москва, 1960, с. 112.
31. Беккет С. Никчемные тексты. С. Беккер. СПб: Наука, 2003, с. 339.
32. Виноградов В.В. «Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии», М., 1974, с. 220.
33. Виноградов В.С. Перевод: Общие и лексические вопросы: 3-е Изд-е, М. 2006, с. 280.
34. Жлутенко Ю.А. «Конверсия в современном английском языке как морфолого-синтаксический способ словообразования», 1958, с. 64.
35. Карашук П.М. «Словообразование английского языка», М., 1977, с. 303.
36. Карашук П.М. «Аффиксальное словообразование в английском языке», М., 1965, с. 176.
37. Канцелсон С.Д. «Смысловое содержание слова, значение в обозначение», М., 1965, с. 256.
38. Климов Г.Д. «Типология языков активного строя». М. 1977, с. 320.

39. Ковалик И.И. «Учение о словообразовании», Львов, вып.1, 1958, с. 164.
40. Кубряков Е.С. «Словообразование», М., 1972, с. 347.
41. Кубряков Е.С. «Что такое словообразование», М., 1965, с. 78.
42. Кортунa С.А. Типы и функции новообразований Ф.А.Вязумского: Автореф. Дис. Канд. Фил. Наук М. 2002, с. 16.
43. Лопатин В.В., Улуханов И.С. «Грамматика современного русского литературного языка», М., 1970, с. 767.
44. Намитокова Р.Ю. Нефляшева И.А. Семантико-словообразовательный потенциал лексем Филологический вестник, №2. Майкон: АГУ 2000, с. 92.
45. Николаев Г.А. Семантическое формообразование в русском языке // Сборник научных трудов. Омск: 2003, с. 123.
46. Николаев Г.А, Николаев Н.Г. Актуальные процессы в современном русском словообразовании: Санкт-Петербург, 2003, с. 302.
47. Пулина Е.А. «Новое слово» Дж.Джойса: Модели образования Е.А.Пулина // Языкознание и литературоведение в синхронии и диахронии: междунар. Сб. науч.трудов. Вып.Ж-Тамбов; Тамбовполиграфиздат, 2006, с. 426.
48. Пулина Е.А. Лексические новообразования Дж.Джойса и их русскоязычные «эквиваленты» (на материале романа «Улисс») Пермь, 2006. с. 166.
49. Пулина Е.А. Лексические словообразования Македония – Садовики, 2008. с. 189.
50. Пулина Е.А. Лексические словообразовательные особенности окказионализмов Дж.Джойса. Пермь, 2006 - с. 145.
51. Пулина Е.А. Оказиональное слово как слово поэтическое (на материале поэзии современного авангарда) материалы междунар.Науч.конф.17-20, окт.2007, Краснодар с. 86.
52. Пулина Е.А. Особенности окказионального словосложения Дж.Джойса в романе «Улисс» Екатеринбург, 2007, с. 220

53. Пулина Е.А. Словотворчество Дж.Джойса, лингвистические аспекты переводов на русский и немецкий языки. Всероссийской науч.конд. студентов, аспирантов и молодых ученых. Ч.Ж/сост. В.В.Сувейзда-Красноярск, 2006, с. 172.
54. Русско-Казахский словарь. Москва, 1954.
55. Русско-Башкирский словарь. Москва, 1948.
56. Щанский Л.В. «Очерки по русскому словообразованию» М.1968, с. 312.
57. Телстер Е.Т. К вопросам о процессах формирования слов в современном английском языке. Ин. Язык. М. 1967, с. 164.
58. Ярцева В.Н. «Проблемы морфологического строя германских языков», М., 1963, с. 56.

İngilis dilində

59. Abbot A. "Shakespearian Grammar", N.Y.1996, 160 p.
60. Abraham S. "A Theory of Structural Semantics", 60 p.
61. Akhmanova O. "Linguistic terminology", 1977, 188 p.
62. Akhmanova O. "Terminology, Theory and Method", 1974, 205 p.
63. Arnold L. "Context, Meaning and Understanding", The Hague 1964, 203 p.
64. Biese Y.M. "Origin and Development of Conversion in English", Helsinki, 1948, 495 p.
65. Foster B. "The Changing English Language", Ld, 1968, 74 p.
66. Ginsburg "A Course in Modern English Lexicology", M.,1979, 345 p.
67. Groodman N. "On Come Differences about Meaning in Philosophy and Analysis", Oxford, 1952-1953, 96 p.
68. Hatcher A.C. "Modern English. Word formation and Neo-Latin" Neuphilogische Mitteilungen, 1956 198 p.
69. Marchand H. "Synchronic Analysis of Word Formation", 1955, 18 p.
70. Marchand H. "The Categories and Types of Present day English Word Formation 1960". 378 p.
71. Monson S.C. "Wordbuilding, Macmillan, 1958" 156 p.

72. Stein, Gabriel “English Word Formation Over Two Centuries”, Tubingen 1973. 245 p.
73. Soudek L. “Structure of Substandard” Words in “British American English”, Bratislava 1967. 167 p.
74. Jespersen O.A. “Modern English Grammar on Historical Principles”, Copenhagen, 1942. 540 p.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ LÜĞƏTLƏR

75. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: I cild, Azərbaycan EA-nın nəşriyyatı. Bakı-1873
76. Англо-русский словарь (под ред. Мюллером) Москва. Издательство “Русский язык” – 2000.
77. Oruc Musayevin baş redaktorluğu altında “İngiliscə-Azərbaycanca lüğət”. Bakı - 2003
78. The Concise Oxford Dictionary of Current English, Oxford 1956.
79. Vahid Arabov (Türksoy), Latifa Suleymanova and others: English - Azerbaijani Dictionary For All. (150 000 words and word-combinations), 2013.
80. Merriam Webster’s Collegiate Dictionary, Tenth Edition, Merriam-Webster, / Incorporated Springfield, Wassachusetts, u.s.n.2004.